Тувинская
республиканская
БИБЛИОТЕКА
им. А. С. Пушкина

Бүгү чурттарның пролетарийлери, каттыжыңар!

ШЫН

РСФСР-ниң Компартиязының
Тыва республика комитединиң,
Тыва АССР-ниң Дээди
Совединиң болгаш Министрлер
Чөвүлелиниң органы

1990 чыл
ноябрь
14
среда
№ 259 (14459)
1925 чылда
[illegible]
Өртээ 3 көп.

ИНФОРМАСТЫГ ДЫҢНАДЫГ

РСФСР-ниң Компартиязының Тыва республика комитединиң бирги пленуму

Республиканың отчёт-соңгулдалыг XXIII партконференциязынга соңгуткан РСФСР-ниң Компартиязының республика комитединиң бирги пленуму ноябрь 13-те болган.

Пленумну СЭКП ТК-ның кежигүнү, РСФСР-ниң Компартиязының республика комитединиң бирги секретары Г. Ч. Ширшин ажыткан.

Пленум организастыг айтырыглар чугаалашкан.

РСФСР-ниң Компартиязының республика комитединиң бюро кежигүннеринге чажыт бадылаашкын-биле Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң Даргазы **Ч.-Д. Б. Ондар**, Тыва АССР-ниң Министрлер Чөвүлелиниң Даргазы **Ш. Д. Ооржак**, партия Бии-Хем райкомунуң бирги секретары **Т. А. Парчин**, «Найырал» совхозтуң хойжузу **Л. К. Сарбалкай**, «Чодураа» совхозтуң партком секретары **О. Ч. Сырат**, республика эмнелгезиниң хирургия салбырының эргелекчизи **В. А. Ушкалов**, Тыва АССР-ниң Күрүнениң айыыл чок чорук комитединиң даргазы **В. Н. Федосеев** олар соңгутканнар.

Мурнунда конференцияга РСФСР-ниң Компартиязының республика комитединиң бюро кежигүннеринге **Г. Ч. Ширшин, А. И. Ванжа, Д. Л. Тинмей, В. Д. Хемер-оол** олар соңгуткан дугайында парлалгага үнген.

Пленум партияның республика комитединиң беш доктаамал комиссияларын бадылаан: партия эге организацияларының ажыл-чорудулгазының талазы-биле; идеология; национал политика болгаш аныяктар айтырыгларының талазы-биле; социал-экономиктиг; аграр айтырыгларының талазы-биле. Комиссияларның составын парлалгага үндүрер.

Партияның республика комитединиң килдистер эргелекчилерин: организастыг килдистиң — **Б. С. Нурзатты**, ниити — **В. Г. Заворотныйны**. Херектер эргелекчизинге **В. И. Глущенковту** бадылаан.

«Шын» солунуң редакторунга — **В. Ф. Чадамба**, «Тувинская правданың» — **А. Г. Богдановский** бадылаткан.

А. Г. Богдановскийниң кандидатуразын чугаалажып турар үеде аңаа бо чылдың июль 4-те «Известия» солунга үнген «Тываның дүвүрээзиннери» деп чүүлүнге фактыларны киирип тура болдурган частырыглары, шын эвес болгаш боттуг эвес чүүлдери дээш шыңгыы сагындырыгны кылган. А. Г. Богдановский аңаа чугаалаан шүгүмчүлелдерни болгаш сүмелерни бүрүнү-биле хүлээп алган болгаш ону бодунуң моон соңгааргы ажылынга барымдаалаарын база парлалгага материалдар белеткеп тура, улам кичээнгейлиг болгаш харысалгалыг болурун пленумнуң киржикчилеринге бүзүреткен.

Хүннүң ийиги чартыында РСФСР-ниң Компартиязының республика комитединиң пленумунуң болгаш республиканың партия организациязының контроль комиссиязының пленумунуң каттышкан хуралынга «Тыва АССР-ниң күрүне суверенитединиң дугайында Декларация төлевилелинге хамаарылга дугайында» айтырыгны чугаалашкан. Ол айтырыгны партияның республика комитединиң доктаамал комиссияларының хуралдарынга баш удур база чугаалажып көрген.

Бо амыдыралчы ужур-дузалыг чугула айтырыгга хамаарыштыр каттышкан пленум бодунуң принципиалдыг туружун илереткен.

Пленум Тыва АССР-ниң күрүне суверенитединиң дугайында Декларация төлевилелин ниитизи-биле деткээн болгаш ону хүлээп алыры дээрге республиканың политиктиг, экономиктиг болгаш социал адырларга статузун бедидери болгаш эргелерин база бот-тускайлаң чоруун калбартыры, чоннуң эрге-чагыргазын быжыглаары болгаш сайзыраңгайжылары болур деп санаан.

Тыва АССР — РСФСР-ниң болгаш ССРЭ-ниң составында аңгы-аңгы националдың кижилериниң төөгүлүг хөгжүлдезиниң үезинде каттыштырып, гуманныг, демократтыг социалистиг ниитилелди тургузарын боттандырып турар бот-догуннаан күрүне болур дээрзин Декларация төлевилелинде шын көрген дээрзин демдеглээн. РСФСР-ниң болгаш ССРЭ-ниң эргезинче эки тура-биле дамчыткан чүүлдерден өске күрүне эрге-чагыргазының бүгү бүрүн эргелерин бодунуң девискээринге ажыглаары ында кирген.

Бодунуң девискээринде чурттап турар кижи бүрүзүнүң хамааты эргелериниң долу болгаш дең болурун хандырарынга күрүне суверенитеди үндезин болуп база бүгү националдың хамаатыларының демниг, бот-боттарын хүндүлээр, акы-дуңмалышкы болгаш чаңгыс эптиг болдурар сорулга-биле бадыткаттынып турар дээрзин пленум демдеглээн.

Эрткен оруктуң төөгүлүг байдалдарын болгаш гуманныг, демократтыг социализмни тургузар сорулганы барымдаалааш, пленум республиканы Тыва Совет Социалистиг Республика деп адаар ужурлуг деп санаан.

Доктаамал комиссияларның болгаш пленумга үнген саналдарны болгаш сүмелерни ниитилештирер болгаш Тыва АССР-ниң Дээди Совединче дамчыдып бээр.

Пленумга чугаалашкан айтырыг талазы-биле саналдар болгаш сүмелер киирип, дараазында эштер сөс алган: чоннуң амыдырал хандырылга бүдүрүлге эргелелиниң чиңгине директору С. К. Буянды, Тыва АССР-ниң Чогаалчылар эвилелиниң баштаар чериниң даргазы А. А. Даржай, партия Кызыл хооркомунуң секретары В. А. Асонычев, Красноярскиниң политехниктиг институдунуң филиалында ниитилел эртемнериниң кафедра эргелекчизи С. М. Биче-оол, Респотребсоюз баштаар чериниң даргазы Х. Д. Монгуш, партия Кызыл райкомунуң бирги секретары Б. С. Шыырап, Тыва АССР-ниң социал хандырылга министри С. Д. Киров, ССРЭ-ниң ЭА-зының Сибирь салбырының Тывада комплекстиг килдизиниң директорунуң оралакчызы К. С. Кужугет, педагогика институдунуң ректору А. В. Набатов, шериг кезээнде политкилдис начальниги О. Н. Егоров, «Тыва суг-мелиорация» бүдүрүлге каттыжыышкынында бызаңчы-бетонщик А. М. Семидоцкий, партия Каа-Хем райкомунуң бирги секретары В .Б. Петров, Тыва АССР-ниң прокурору С. С. Зотов, журналист В. Л. Маслов, Кызыл хоорайның партия организациязының контроль комиссиязының даргазы С. С. Григорьев, «Тыва кобальт» комбинаттың партком секретары С. Г. Поляков, комсомолдуң республика комитединиң ийиги секретары С. Д. Монгуш, «Большевик» совхозтуң кол экономизи О. Б. Ондар, партия Тес-Хем райкомунуң бирги секретары С. М. Достай, Тыва АССР-ниң улус өөредилге министри Н. С. Конгар, партия Сүт-Хөл райкомунуң бирги секретары М. Д. Кара-Сал, Тываның каттышкан авиаотрядының начальниги А. В. Марцеха, Тыва АССР-ниң Агроүлетпүр эвилелиниң даргазы В. О. Оюн, «Мурнакчы» совхозтуң партком секретары С. И. Самбый-оол, ССРЭ-ниң 60 чылы аттыг совхозтуң партком секретары К. Д. Донгак, Сүт-Хөлдүң төп район эмнелгезиниң кол эмчизи О. Ш. Ондар, партияның республика комитединиң организастыг килдизиниң эргелекчизи Б. С. Нурзат, партияның республика комитединиң ийиги секретары А. И. Ванжа, партияның республика комитединиң секретары Д. Л. Тинмей, партияның республика комитединиң секретары В. Д. Хемер-оол.

Партияның республика комитединиң пленуму ооң-биле ажылын дооскан.

РСФСР-ниң Компартиязының Тыва республика организациязының контроль комиссиязының пленуму

Дүүн РСФСР-ниң Компартиязының Тыва республика организациязының контроль комиссиязының пленуму болган. Аңаа РСФСР-ниң Компартиязының республика организациязының контроль комиссиязының президиумун чажыт бадылаашкын-биле соңгаан. Президиум кежигүннеринге Кызыл хоорай Совединиң күүскомунуң сан-хөө килдизиниң эргелекчизи **В. А. Бадулина**, марксизм-ленинизм университединиң бот-өөредилге салбырының деканы **В. А. Бакулин**, «Тыва кобальт» комбинаттың партком секретары **С. Г. Поляков**, «Саян» совхозтуң хойжузу **Р. Ч. Салчак**, Телерадиокүрүкомнуң даргазы **Т. Ч. Салчак**, Тыва АССР-ниң юстиция министри **Ю. Т. Стал-оол** олар соңгутканнар.

Пленумга доктаамал контроль бөлүктерин бадылаан.

СЭКП-ниң программныг документилерин болгаш Уставын, партияның республика конференцияларының, пленумнарының, РСФСР-ниң Компартиязының республика комитединиң бюрозунуң шиитпирлерин күүседирин контрольдаар бөлүкке: Д. Б. Ондар, Т. С. Салчак, С. С. Григорьев, Г. Т. Мартынова, В. А. Гольцов, Ш. К. Маажый, К. Д. Монгуш, В. Т. Санчи, В. О. Сат оларны;

Республиканың партия организациязының бюджединиң күүселдезин болгаш РСФСР-ниң Компартиязының республика комитединиң сан-хөө ажыл-агый чорудулгазын контрольдаар талазы-биле бөлүкке: К. Д. Ондар, Ч. М. Арандол, В. А. Бадулина, А. Н. Буурулдай, Н. Г. Кукашева, С. С. Созур-оол, В. В. Эренчин оларны;

Хомудалдарны, тургускан айтырыгларны болгаш апелляцияларны чугаалажып көөр талазы-биле бөлүкке: В. А. Бакулин, В. А. Парунин, Б. Х. Натпит, В. Б. Донгак, Х. С. Дамба-Даржаа, Г. И. Санаа, В. А. Чөржей-оол, Ю. Т. Стал-оол оларны киирген.

ХОЙЖУ

Наталья Семис-ооловна Ондар — «Искра» совхозтуң мурнакчы малчыннарының бирээзи. Ооң өг-бүлези амгы кыштаглаашкынга хынамчалыг белеткенген. Ажыл, амыдыралынга кызымак. Хөй-ниитиниң ажылынга идепкейлиг.

Наталья Ондар республиканың «Чүсчү-малчын звено» клуб чөвүлелиниң даргазының оралакчызы.

ЧУРУКТА Н. С. Ондар.

Ондар ОХЕМЧИКТИҢ фотозу.

Кыш келген

БҮЗҮРЕЛДИГ БОДАП ТУРАР

«Бай-Тал» совхозтуң өшкү кадарчызы, республиканың «Чүсчү-малчын звено» клувунуң кежигүнү Эрес-оол Хомушкуевич Сыргыт-оолдуң өг-бүлези ол хире хөй мал чемин чедирип алган. Уруг-дарыы, дөргүл-төрел улузу-биле шефтеп тургаш, малынга ынча «хүнезинни» белеткеп алганы ол. Мурнуку чылда турганындан 10 тонна хөй. 25 чыл дургузунда малчыннап келген болгаш малдың баш санын көвүдедириниң, оон хөй төл, дүк алырының эңне магазылалы — өшкүнү эки семиртип алыры, чем бааза херек деп чүвени Эрес-оол биле Достаңмаа Сыргыт-оолдар билир.

Чайлаа — Сара-Ыяш бажы, чазаа, күзээ — Чиңге-Хем-Аксы, күзээ — Даштыг-Тей шөлү, кыштаа — Элезинниг-Хову-Аксы — малга чаяап кааны-биле дөмей таарымчалыг черлер. Кыштаанда октябрь 23-те келген. Амдызында арыгда, алаактарда өшкүзүн кадарып турар. Ол база дыка таарымчалыг: күскү күзүрүм хевээр, оон аңгыда даганың одарын камнап алыр аргалыг. Арыгга черле оът-сиген кажан-даа эки үнери билдингир. Ноябрьның төндүр ыңчалдыр аңаа кадарар.

Сыргыт-оолдарның бир эки дуржулгазы — өшкүлерин соок дүшкүже муңгаш кажааже киирбес, улуг кажааның мурнунда сери бар. Ону боттары эде кылып алган. Өдекти 10 тоннаны бөлген.

Бо өг-бүлениң белеткеп алганы сигенниниң шынары аажок эки. Анайларга бээр кылдыр бир сараат чымчак сигенни аңгы белеткээн.

Ынча хөй сигенни белеткээрде, совхозтан бир тракторну база хөлезилеп алган. Ону чек-биле санажыр. Он беш хонукта-ла сигенни кезип, белеткеп алган.

Тыва АССР-ниң Министрлер Чөвүлелиниң база профэвилелдериниң область чөвүлелиниң доктаалын ёзугаар «Бай-Тал» совхозтуң малчыннарының төлевилели өзе бергениң Эрес-оол Сыргыт-оолович өөрүп чугаалай-дыр. Мурнунда өг-бүлениң ийи кижизи каттышкаш, аванс алыр 120 рубль. А сөөлүнде санажып кээрге, айда-ла ооң кырынга .10 хире-даа четпес рубль немелделиг болур. Ам айда каттышкаш, 320 рубльди ап турар апарган. Дыка ылгалдыг көрбес бе. Бо чорук малчыннарның ажылдаарынга улуг дөгүм.

Эрес-оол биле Достаңмаа Сыргыт-оолдар бо чылын 100 өшкүден 102 анайны доруктурган, бир өшкүден 1,1 килограмм дүктү кыргып алган. Ол дээрге планындан 100 грамм хөй. Шак мындыг бедик түңнелдерни чедип алырынга сакманчы уруглары Чойган биле Чочагай олар дузалажып келген.

Кыштагда чогум доктаамал электри чырыы чок, моторну ийи чыл улаштыр ажыглап турар. Ону чүгле өшкү төрүй бээрге чырыдып эгелээр. Четпес-ле чүве — чурттаар бажыңы чок. Кыштаанда-даа, суурда-даа ындыг. Суурга бажың дугайында дирекцияга 1974 чылда-ла билдиришкин киирип каан улус-тур.

— Чээрби беш чылда малчыннааш, үргүлчү-ле өгде кыштап ор бис—деп, Э. Сыргыт-оол чугаалап турар. Шак ындыг эки, шалыпчы өг-бүлеге ол тудуп турар бажыңны дүргедетсе! Өгде уруг-дарыы база төрелдери 7 кижи чурттап олурар улус-тур ийин. «Бай-Тал» совхоз суурда малчыннарга бажыңнарны тудуп эгелээн, харын бир кудумчунуң эгезин салган. Э. Сыргыт-оолдуң өг-бүлези оон бажыңны алыр боор бис деп идегелдиг.

Суг сөөртүр автомашина кыштагларга доктаамал кээп турар. — Оът чер-ле хөлчок-тур — деп, Э. Сыргыт-оол чугаалаар. Аңаа ооң өөрүвес аргазы чок. Сигени, көк-сулазы база эрткен чылдаазындан хөй. Ынчангаш ам кадарып турары 304 өшкүзүнден 100-ке онааштыр 100 анайны 1991 чылда алыр боор бис деп, бүзүрелдиг-биле бодап турар. Беш дугаар төрүүр өшкү ынанчыштыг. Олары март 20-ден эгелеп төрүүр ужурлуг.

Седен ХЕРТЕК.

БҮРҮТКЭЭН

Республиканың «Шын», «Тувинская правда» солуннарын РСФСР-ниң Компартиязының Тыва республика комитединиң, Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң болгаш Министрлер Чөвүлелиниң органнары кылдыр база ниитилел-политиктиг «Агитаторнуң блокноду» журналды Тыва АССР-ниң Ном үндүрер чер, полиграфия болгаш ном садыының херектериниң талазы-биле күрүне комитединге 1990 чылдың ноябрь 12-де бүрүткээн.

«Шын», «Тувинская правда» солуннарының кол тургузукчузу РСФСР-ниң Компартиязының Тыва республика комитеди, киржикчи-тургузукчулары — Тыва АССР-ниң Дээди Соведи болгаш Министрлер Чөвүлели болуп турар.

ЧЫРЫКЧЕ ҮНГЕН

Политиктиг литература номнары үндүрер чер «Улус ажыл-агыйын быжыглап экижидериниң болгаш рынок экономиказынче шилчииринин кол угланыышкыннары» деп брошюраны чырыкче үндүрген.

Ында ССРЭ-ниң Президентизи М. С. Горбачевтуң 1990 чылдың октябрь 19-та ССРЭ-ниң Дээди Совединиң дөрткү сессиязынга чугаалаан чугаазын, ССРЭ-ниң Дээди Совединиң деткээни «Улус ажыл-агыйын быжыглап экижидериниң болгаш рынок экономиказынче шилчииринин кол угланыышкыннарын» база ол айтырыг талазы-биле ССРЭ-ниң Дээди Совединиң хүлээп алган доктаалын киирген.

(СЭТА).

ЭРТКЕН ЧЫЛДЫЫНДАН ЭВЭЭЖЭЭН

Ноябрь бирде медээлер ёзугаар алырга, эрткен чылга деңнээрге, бо чылын Улуг-Хем районда солуннарны, журналдарны чурттакчы чон дыка эвээшти чагыдып алган.

Төп парлалганың солун, сеткүүлүн 3528 экземплярны чагыткан. Ол дээрге эрткен чылдыындан 820 экземпляр эвээштир.

Республиканың солуннарының чагыдылгазы база эрткен чылдыындан эвээжээн. Оларның аразындан «Сылдысчыгаш» солунну бо чылын хойну чагыдып алган. «Шын» солунну 851, «Тувинская правда» солунну 376 кижи чагыдып алган бооп турар.

Салчак-оол ОНДАР.
Шагаан-Арыг хоорай.

ЧӨВҮЛЕЛ ХУРАЛ

Пленум ажылын дооскан соонда РСФСР-ниң КП-ның республика комитединиң бирги секретары Г. Ч. Ширшин партия райкомнарының бирги секретарьлары-биле, Агроүлетпүр эвилелиниң удуртукчулары-биле чөвүлел хурал эрттирген, аңаа мал кыштаглаашкынын эрттирериниң, эът, сүт, чуурга, дүк бүдүрериниң болгаш ону күрүнеге садарының талазы-биле айтырыгларны чугаалашкан. Чонну аъш-чем продуктулары-биле хандырарын баксырадырын шуут болдурбазын онзалап демдеглээн.

Бо айтырыгларны хүн бүрүнүң контролюнга алырын, ажылдың участок бүрүзүнге ажыл-херекти чогумчалыг организастаары, бүдүрүлгениң, күш-ажылдың, ниитиниң сагылга-чурумун быжыглаары дээш партия, совет, ажыл-агый органнарының удуртукчу коммунистеринден негелдени күштелдирерин партияның район комитеттериниң бирги секретарьларынга сүмелээн. Харысалгалыг кижилерниң болгаш ажылчы чоннар коллективтериниң орта ажылдавас, чүве тоовас чоруктарының хөй санныг фактыларын болдурбазы чугула дээрзи база демдеглеттинген.

Чагыдылганы уламчылаалыңар!

«Шын» солунну чагыдып алырынга моон адаанда парлааныывыс абонемент бланказы силерге дузалаар апаар, эргим номчукчулар! «Шын» солунну чылда чагыдарының өртээ 15 рубль 60 көпеек, чартык чылда 7 рубль 80 көпеек. Харылзааның болгаш «Союзпечать» чериниң бүгү салбырларынга солуннуң чагыдылгазын 1990 чылдың декабрь 1-ге чедир чорудар. Бо хуусааны эрттирбейн, чагылганы кылырын дилеп тур бис.

Министерство связи СССР
«Союзпечать»
АБОНЕМЕНТ на газету 54240
(индекс издания)
«ШЫН»
Количество комплектов
на 1991 год по месяцам:
1 2 3 4 5 6 7 8 9 10 11 12
Куда
(почтовый индекс) (адрес)
Кому
(фамилия, инициалы)

ПВ место литер
ДОСТАВОЧНАЯ КАРТОЧКА
54240
«ШЫН» на газету (индекс издания)
Стоимость подписки руб. коп.
переадресовки руб. коп.
Количество комплектов
на 1991 год по месяцам:
1 2 3 4 5 6 7 8 9 10 11 12
Куда
(почтовый индекс) (адрес)
Кому
(фамилия, инициалы)

Чаагай чаңчылдарны кижизидилгениң херээнге

УЖУР-УТКАЛЫГ

Тыва чон бурунгу шагдан тура-ла биче сеткилдиг, хүндүлээчел, бодүүн, дузааргак, төрелзек аажы-чаңныг чорааннар.

Оларның ол топтуг-томааныг аажы-чаңы салгалдан салгал дамчып, улуг назылыгларны хүндүлээриинге, чаа салгалды ол чаагай төлептиг аажы-чаңга кижизидеринге, бойдус байлаан камгалап хумагалаарынга болгаш төрээн чуртунга ханызы-биле ынак болурунга улуг ужур-дузалыг боор келгенин бистиң хоочуннарывыс районнар болгаш республика парлалгаларынга, радио дээш, массалыг информацияның өске-даа чепсектерин дамчыштыр калбаа-биле чырыдып турар апарган. Ол чаагай чаңчылдарның чоорту-ла амыдыралдан ырап, уттундуруп бар чыдарынга бистиң хоочуннарывыстың хомудап, дүвүрээзин үндүрүп турарынга долузу-биле каттыжып, аңаа болумнуң үнүмнү кадарын күзээр-дир мен.

Бурунгу тывалар уруг чаа төрүттүнүп келирге-ле, ооң кадыкшылы, келир үедеги салым-чолу, төлептиг аажы-чаңы дээш сагыш човап-ла эгелээр турганнар. Уруг үш хар чедерге, ооң бажын кыргыдып, аңаа келген дөргүл-төрелдери келир үедеги өнчүзү кылдыр мал-маганын айтып бээр турганнар. Ол беш харлыындан ыңай-ла бодунуң өнчүзүн таныр бээр.

Ада-иези өлүрүп чиир, садар, чарыыр дээрге безин харамнанып турар апаар. Ол дээрге уругнуң малга ынак, келир үеде өнчү-хөреңгини камгалап өстүреринге төлептиг болурунга өөредиг болур. Ону аңаа чаңчыктырары ол.

Беш харлыындан ыңай-ла кодан девискээр чоогунга анай-хураганның бажын дозуп, кадарып чоруур кылдыр өөредир. Улуг кижилер ооң ырай бээрин, аза бээрин болдурбазы-биле аалдан хайгаарап турарлар. Ындыг уругларны алды, чеди харлыындан ыңай-ла хойну аъттыг, шарылыг кадарып, хой-өшкүнү саап турар кылдыр чаңчыктырар турган. Оол уруглар сес, он харлыындан ыңай-ла күш чедер шаа-биле хойну өзеп, союп ажаап каптар, а херээжен кижи уруглары-биле ижин-хырнының аштап турар апаар боор. Үстүнде мээң чугаалааным хар назылыында ындыг ажылдарны кылып билбес ажы-төлдүг ада-иелерни чоң кочулап, шоодуп чугаалажыр боор чүве болбас ийикпе.

Мээң бичии чоруур шаамда оглунга келин кудалаар дээн ада-иелер уругнуң ажылгыр-шеверин үнелээр турганнар. Ынчангаш шаандакы авалар уругларын кадыг идик улдурарынга, ооң улдуңунуң эриин сырыырынга, хураган кежи тон быжып даараарынга өөредир дээш дыка кызар турганнар болдур ийин. Ону чүгле шевер кижилер кылыр нарын кылыглар боор турганы ол.

Ада-иелер уругларын кижилерниң четпес талаларын өттүнерин хоруп чорааннар. Ылангыя келдир кижилерни, аскак кижилерни өттүнерин хоруур турган. Келин, күдээ кижилер бээ, куйнуунуң, катын, кат-иезиниң мурнунга төлептиг болур дээш кызар. Оларның ат-бажын адаары-даа хоруглуг. Чүгле «бээм, куйнуум, катым, кат-ием» дээр. Оларга дыңналдыр кайы хамаанчок чүве безин чугаалавастар.

Адалар оолдарын бичиизинден эгелеп-ле эки чаңчылдарга өөредип, сургап эгелээр. Оорланып болбас, аът мунганда кайы хамаанчок шаппас, аалдар олээнге келгенде, чортуп кирер, аъттыг өглер эжиктедип болбас, аъдының бажынче хап болбас, кижилер-биле чугаалажырда эттиг-ээлдек, оваарымчалыг болур. Болундан улуг кижилерни акым, угбам деп, назызы улуг кижилерни кырган-ачай, кырган-авай, а бичиилерни дуңмам деп чугаалажыр дээш оон-даа ыңай чаагай чаңчылдарга өөредип, сургап чорааннар.

Өглерге киргеш олурарынга база чаңчыктырып кижизидер турган. Оол-даа, херээжен-даа кижилер өглерге киргенде сөгедектей олурар. Ол дээрге бир талакы будунуң чодазын адаанга баскаш, өске талакы будунда идииниң уллуңу-биле черни баскаш, олуруп алыр. Ынчаар олурган оол тонунуң элээн дискээниң артынче өрү тыртып алыр, а херээженнер идииниң майыынга чедир бадыргаш, шыптыып алган олурар боор. Баскактанып олурарын чөпшээревес, ынчаар чүгле ламалар болгаш улуг назылыг кижилер олурар турган. Ынчаар олурарда, ужазы-биле черге олургаш, ийи чодазын олуй-солуй салып алыр. Дис баштап олурары колдуунда-ла хоруглуг. Ынчаар олурарын шаажыладып, оргазынче хактырар кижилерниң олуду дээр. Бурунгу тыва улуг назылыг кижилерни назы-харын улгадып кыраан тудум хүндүлээри дам бар чыдар.

Өгге улус хүлээп алырда, өгнүң ээлери боттарындан улуг назылыг кижилерни «эртин моорлаңар» деп чалаар. Боттарының үе-чергези кижилерни «эртиңер, эртиңер!» дээр, а бичии кижилерни «эрте халы!» дээр турган.

Шаандакы тыва чон танывыр, танывас-даа болза, аалга келген кижи-биле амыр-мендизи солушканының соолунде, даңза суппуш таакпылажырлар. Ол дээрге амгы үеде культура чок деп санаттынар-ла ыйнаан, а бодунуң үезинде кижилер ижин-кара чокка хүндүлежириниң база бир херечизи, демдээ турганы ол. Үнген-кирген чонунга тыва кижи аяк шайын куткаш сунар, тавакка чемин салыры албан турган.

Хөй өлүргенде чеже-даа ог-өреге болза, кожаларынга салып, чедиштирери албан. Ол чаңчыл амдыгаа чедир ынчаар артып калган. Кожаларынга эътти салыры база чурумнуг. Өлүрген малдың ханын, баарын, чөремезин, чүрээниң чартыын, хендирбе, саклак дээш-ле мындыг эъттерни салыр. Бир эвес назы-хары боттарындан улгады берген кожалардыг болза, өлүрген хоюнуң төжүн база салыр. Хойну өлүрген кижи ооң өзүн, боостаазын чиир. Келген аалчыларының хавыын ыяап-ла дүптеп бээр. Хойнуң саргыяан өрттеткеш, шупту үлежип чиир.

Хүндүлээр азы хүндүлүг кижилеринге чем салыры база чурумнуг. Ужа салырда аңаа чоданы немээр. Ужаның оргалыг талазын, чоданың кажыктыг талазын хүндүлеп турар кижизинге көрүндүр салыр.

Бурунгу тываларның боттарынга дузалажып чорааны база эки чаңчыл деп санаар. Бай-шыдалдыг кижилер, өг-бүлелер ядыыларга «саап ижер кылдыр ынээн, хой-өшкүзүн ачыжаа берип, сагдырар. Дүк кагар, кидис салыр, ону өөр, ширтек сырыыр дээш чижектиг ийи-чаңгыс кижилерге кылып бүдүрери берге ажылдарны девискээр аайы-биле демнежип тургаш кылыр. Тыва кижилерниң сагып чораан чаңчылдарын амыдыралга ажыглап, төөгүнү билири амгы аныяктарга артык эвес. Ол амыдыралды чурттап эрткен хоочуннарны ажыглап, аңаа киириштирери чугула деп санаар мен.

Аваа МОНГУШ.
Партияның, күш-ажылдың хоочуну.

ДЫҢНААН ЧҮҮЛДЕРИМ

Чээрби—үжен чылдар үезиниң назылыг кижилериниң бичии болгаш элээди чылдары улусчу педагогиканың салдарының адаанга эрткен. Боттарының ада-иезиниң амыдыралчы арга-мергежилдериниң ужур-дузазын ам олар аныяк салгалга дамчыдып, үнелиг сактыышкыннарын, чижектерин чугаалап берип чоруурлар. Алыр Кежиктиң улуг назылыг кижилери Ажыма Дуганчыевна Кол (1921), Хамажы Дензнасовна Бераан (1923), Бараан Барымаевич Дажырган (1921) оларның улусчу медицина болгаш улусчу культураның ёзу-чаңчылдарының дугайында көрген, дыңнаан чүүлдерин сонуургаттым.

ОРГААДАЙ

Шаанда эмнелге черлери, эмчилер чок турар үеде янзы-бүрү аарыглардан кижилер боттары эмненип ап чораан. Сураглыг оъттчу Олчай деп кижиниң дугайын Бараан Барымаевич сактып олурду. Ооң чугаазы бо.

Оргаадай азы улуг-оът Тожунуң тайгаларында бар. Ол оътту Олчай казып чораан. Алыс боду ядыы. Моол чуртунга бай кижилерге ходелдеп чорааш, оът таныр, казып өөренип алган кижи болган. Ол ырейниң оътту чугаалаанып олургаш казып чорааның уруу Кастып дыңнап шаг болган. Кастың чоокка чедир чурттаан. Оъттчу адазының дугайын чажырбас, улуска чугаалап бээр. Мен база-ла ооң бодундан база улустан дыңнаан мен. Ону казарда, кежээ, орай казар. Ооң шуптузун база каспас. Ол кижи дег, холдуг, буттуг. Холу аараанда холун, буду аараанда будун алыр дээр. «Келир чылын, ол оътту касканнан бээр, бир кижини алыр сен» деп, сымыранырын дыңнаваң мен» деп, уруу чугаалаар.

Оргаадай эр, кыс боор. Бирээзи бир дагда, өскези бир дагда — дужааш орар. Ол шагның кижилери хамаанчок каспас. Ону казарда, бүгү ёзулалдарны кылыр — көрген оъдунуң чанынга чалырын тигер, шайын хайындырар, чажар, чалбарыыр. Бо бүгүнү уруу көрүп чораан. Олчайның ха-төрелинден барык кижи эртпээн деп, ол чугаазын доосту.

ЭМ ЭЪДИ

— Аарыг кижи бергедей бээрге, эм эъди ижиртир. Малдың азы аңның бажындан будунга чедир бүгү мөчүзүнден эътти дээжилей бичиини кезектеп кезип алыр. Ону малдың кергиезинге, кара баштың куйгазындан тура суккаш, аксын ыяш-биле дег-геш, сугга (эвээш) хайындыргаш, ооң мүнүн аарыг кижиге ижиртир.

ДОМ

(Божуп, чиигеп алырынга сүзүглелдер).

Херээжен кижи божуур үези чоокшулап орда, аал иштинге уруг хини кезер кижини баш улур дугуржуп аар. Ол өг кайнаар көжер-дир, ону эдерип көжүп чоруур. База-ла тыртыг ыяжын ажыглап чораан. Херээжен улус «караа чырып», чиигеп алзадаа, сыртын саадай, когарап чораан. Ол аймылдан камнанып, домнаар. Сүгениң бестиг бажын черге үстүргеш, ооң сывын аксынга үстүрүп, ийи холунуң адыжы-биле дүй тудуп алгаш, сүге сывын үрер. База бир дом — узун курттуң (чылан) кежин шайга былгааш, ону ижиртир. Ол ышкаш хайыракан киришкин кижи-даа, мал-даа чаргажы туруптарга, соңгузу саадай бээрге ижиртир.

Ооң уламындан тоолчургу чугаа-даа тывылган деп Ажыма Дуганчыевна хөөрээр. «Чылан бодунуң кежиниң уштунуп каарын билбес. Ынчангаш шаандагы улус мынча дээр: «Чылан кежин кижи көөр, кижи кежин чылан көөр». Кижи боду кештиг деп, кырган-авам чугаалап орар чүве. Ол, Дуганчыевна, бодунуң кырган-авазындан хөй-ле чүүлдү дыңнаан. Ол шуваганчы кончуг солун кижи чораан. Адын билбес, ооң адын улус адап чораанын дыңнап көрбээн. «Шуваганчы» дээр. Черле ол шагда 60 хар ажып, кырый бээрге, кым-даа оларның адын адавас. Ол хире назылай бергеш, бажын чүлүдүп каавтар. Шуваганчы апаар. Ол чүлүдерде ламаларга чүлүдер. Толбуза деп черге Хогбак дээр лама чурттап чораан. Ол мыны (кыраан) чорткан. Кырый берген казайлар аңаа бажын чүлүдүп турган.

ЫДЫК

Тайга улузу «ыдык чарылыг», «ыдык мындылыг» чораан. А чылгы малды хем-даа, тайга-даа тожулары ыдыктап чораан. Ивини, чарыны ыдыктаарда, чадыр өгнүң долгандыр четкеш, өг эжиинге эккелгеш, өгнүң эжиинче бажын доңгайты идип, хүн үнер чүкче үш катап тейледир. Ооң мойнунга янзы-бүрү пөстер баглаар. Мойнунга ой кылдыр кадып каан багга баглаар. Ол оң пөстер кашпаа боор. Чаа чылда ыдыын солуп, чаа пөс-даа баглаар. Өг, аал бүрүзү-ле ыдыктавас.

Ыдык чарыны, мындыны мунмас, сагбас, коштавас, мыйызын кеспес, чонак кагбас.

Чылгы малды ыдыктаарда, челиңге база-ла оң-баазын пөс баглаар. Ыдык малдың кокаалдай кырынга аякка сүттү куткаш, чадырны долгандыр үш катап дескиндирер.

Бир эвес уруг сылданы берген болза, ыдыктаан аъттың тынныжынга урутну тудуптар чораан. Иви, мыйды-даа, чылгы-даа малды ыдыктаары улуг байырлал — аңаа ламаларны чалаар, аъш-чем элбек. Улус тоттур чемненир.

КУДА

Тайга чурттуг улус арага чок куда эрттирип чораан. Оюн-тоглаа болур, аштанып-чемненир. Куда ойу — сес ай. Ай, шеңне бышкан, мал-маган семис, сүт-саан элбек үе. Уругну садып алыр. Ал-боттары, ажы-төлү кежээ, кижизиг улуска уруун дораан бээр. Шала чедиңмес, оон артык ажылгыр эвес, чалгаазы-биле алы-сураа билдингир кижилер болза, уругнуң ада-иезин чылдаа манадыр, чылзыр, кудаларын түредир.

Келин кижиниң ортээ дээш, уругнуң ада-иезинге: дурт-сыны дээш — боо бээр; бажы дээш — паш; иелээ төлүг чорзун дээш — озук; эмииниң сүдү дээш — сүттүг мал; кежи дээш — алгы бээр. Өгленип турар аныяктарга өг тип бээр. Чадыр өгнүң ыяжын белеткээр. Ол ыяштарның бүрүлүг, салбак бажын кеспес.

Ужа-тура кылаштап чоруур 2 оол, 2 уругга от ыяжын, чээргенни белеткээш, отту кыпсыр кылдыр демги уругларга сереңгини шаккаш, туттуруп бээр. Отту кыпсыпкан соонда, байыр-дой эгелээр. Күдээниң эрес-кежээ, шовааазын көөр, ол бодунуң эки талаларын көргүзер дээш элээн үе эрткенде аңнаар. Хайыракан даалаар-даа турган. Олчалыг келзе, ол кезек аалдарга үлээр. Ооң эъдин, чаап эр кижи дары урар үдежи хирени чизе-ле, «тоттум» дээр, херээжен кижи даараныр чүскүү хирени чизе-ле, «болдум» дээр. Ол хире ёзулап, хүндүлээр. Хайыраканны «чымчак дүктүг», «хөюг бүүрек» деп ойзу адаар. Ооң бажын «бурунгууужу» дээр. Арга-лыг-ла болза, херээжен кижи ооң бажын чивес, курлактан куду сөөгүн чивес, божуурда бергедей бээр дээр. А эр улус чилиин чивес, корттук, сириңейнип чоруур апаар дээр.

Херээжен улус божуурда бергедей берген болза, хайыраканның үттүг-чарын сөөгүн ак пөс-биле баглааш, ишчиинге ызыртып, баглап каар. Хем улузу хайыракан бажынга эндере ак пөс баглааш, ыяшка азып каар. Ону черге октавас. Талым деп черде оваалагыыр черде ыяшта азып каан хайыракан бажы эндерик. А тайга улузу ооң бажының кырлаң сөөктерин хомур-биле борап, чаггаш ыяшка азар.

Бо ёзу-чаңчылдар тус черге хамааржыр. Бо-ла бүгү чүүлдерде төрээн чериниң бойдус-байлаан камнап, хумагалаар сеткил, азырал, черлик дириг амытаннарга кижизиг хамаарылга сиңникен. Ажы-төлүн хай-чазыылга чаңчыктырып, аалга, черге-даа чорааш, кайда-даа бижиттинмээн ада-өгбениң ёзу-чаңчылын амгы салгал хүндүлеп көөрү күзенчиг.

Татьяна КУШКАШ.

КУДА ЁЗУЛАЛЫ

Тывам чери феодализм үезинде көшкүн, хуу ажыл-агыйлыг, кижилер өгге чурттап чорда, төрүттүнгеш өзүп келдим. Өскен черим Барыын-Хемчиктиң Хөңделеңи-не болгай. Бо Хөңделеңге Ооржактар, Хомушкулар, Сарыглардар шупту байлары, ядыылары холуштур чурттап чорааннар.

Ол үеде Хемчик черинге боор эртип турган кудаларга киржип, караам-биле көрүп чораан болгаш куда ёзулалын эки билир мен. Мээң угбаларымны, дуңмаларымны танывыр-даа, танывазы-даа улустан келгеш, оолдарынга кудалап каар турган. Акым Ооржак Айыжы Ооржак Бачыылайның Удуш деп кызын меңээ база кудалаан чүве. Тывага кожууннарга, ам болза, районнарга, кудалажыры аңгы-аңгы боор турганы чадавас боор.

Бистиң черге кудалажырда, баштай оолдуң адазы азы иези кудалаар деп бодаан кызының аалынга ада-иезинге баргаш, уруунарны оглумга кудалап чор мен деп чугаалаарга, уругнуң ада-иези ажырбас, болур деп чөпшээрээрге, шай бузуп, кудашкы болганы ол. Уруг айтырар дээш, амгы ышкаш хөй кижилер-даа барбас турган. Ийи дугаарында баарда база-ла хөй кижилер барбас, оолдуң ада-иези арагалыг, эки чемниг, дүлген ужа-төштүг баргаш, арага кудуп, кадактар сунар.

Шаанда уруунуң бажын адазы билир турган болгаш, уругнуң адазынга бир дугаарында араганы, кадакты сунар, ооң соонда иезинге сунар. Ол хүнден эгелеп кудашкылар төрел болганын хооражып, чугаалажып турган. Эрги тываларның чаңчылы баштайгы дашканы оң холунуң айтыр салаазын аякта арагаже суккаш, отче болгаш оран-чурттунче чажып, чалбарып турган. Кудаларының берген дашкада араганы база ынчаар тейлеп, чалбарааш ижерлер турган.

Күдээниң кужун көөр дээр болгай. Күдээзинти баргаш чорудуп көрүңер, куда, деп чагыырга, аалга келгеш-ле, катының аалынга барып күдээле, өскээр тенивес дээш, дораан-на ойладып эгелээр чүве.

Келин дүгээр үези келирге, оолдуң ада-иези кудаларынга аъш-чемниг, арага хымыстыг аалдап баргаш, кенниивисти дүгеп каар дээш келдивис деп чугаалааш дойлап, байырлаар. Дүгеп каан кыстың бажының дүгүн үш чаштыг кылдыр чаргаш ийи талазынга ийи чаш ораэш, чүшкүүзүнде чажыынга чавага баглап каастаар. Чаваганы, эдектиг херээжен тонну шаанда чүгле дүгеп каан болгаш ашактыг херээженнер эдилээр, кедер турган. Эдектиг херээжен тон эң чараш турган. Шаанда тыва кыстарга чүскүүтер, билектээштер, сыргалар тывылбас, ховар турган, ортээ база улуг.

Өг ыяжын оолдуң ада-иези белеткээр, өгнүң иштин даштын, кидистерин, ширтектерин, орун-дөжээн, аптараларын кыстың ада-иези кылып, хандылаар турган.

Бистиң акывыс Ооржак Айыжы, чаававыс Саргыры хөй кыс дуңмаларын шупту өглээн. Боттарының төрүп алган кыстары база өзүп, кыстап болган, хөй кыстарлыг улус шаанда оларны өглеп-баштаар дээш шүүдээр турган. Уругларның кыстарының өөренип чоруй баар амгы ышкаш школалары бар эвес, өзүп келгеш, чүгле ашакка баар ол-ла.

Чаа өгнү күдээзи оолдуң ада-иезиниң аалынга дерип, белеткээш, өг белен болурга, кысты аппарып бээри-биле чоок төрелдери чыглып келгеш, кыстың башка келер думаалайын алгаш чоруптар. Улустуң бажынга уругнуң ада-иези чоруур чүве. Бистиң чаававыс уругларга кедирер койчуг чараш кызыл азы ак-көк торгудан даараан думаалайны байлардан, Сотпа-Хамнардан дилеп, ачылап алыр турган чүве болгай.

Бээр чораан кудаларын чер ортузундан уткуп, аъш-чемниг, арага-хымыстыг чемгерер. Ийи дугаарын аалдан ырак эвес черге база-ла аъш-чемниг, арага-хымыстыг уткуур.

Уруг чедирип барган кудалары аалга чеде бергеш, күдээниң аалын хүн аайы-биле үш катап дескиндир долганырга, аалдың ээлери сүт чажып, йөрээлдер чугаалаар. Чаа келген келин кыс думаалайын ужулбайн, бодунуң чаа өөнге өөрү кыстар-биле хөөрежип олурар.

Оолдуң төрелдери, ада-иези келген кудаларын хүндүлеп чемгерер, арага, хойтпаан кудар. Улус чон, кудалар хүндүлеткен соонда, кончуг баштак, тывызык эр кижи Аскак-Кадай боор алгаш, чаа келген ол улустуң кеңин бодунуң тонунуң эдээнден туттуңдуруп алгаш, ол аалдың бүгү өглерин шуптузун кезип, ол уругнуң душтуу оолдан улуг назылыг бүгү төрелдерин шуптузун алгандырып, байырлыг йөрээлдер чугаалаткан соонда, куда төнген деп чарлаар.

Келин кыстың думаалайын уштур. Хөй арагалаашкын-даа болбас, хөй улус, кижи-даа чыылбас, чоок төрелдери, чалаан кырганнары, аныяк эш-өөрү келгеш, дойлап, байырлааш тарай бээр турган.

1990 чылдың август 22-де № 191 дугаарлыг «Шын» солунга үнген «Куда ёзулалы» деп студент Антонина Оюннуң бижээнинде ышкаш, кыстың херегләэр эдилелин сугар комоду деп хааржак-даа турбаан, баштарының дүктерин холуштургаш тыптырбас, куда үезинде оолду, кысты чырыкташтырбас, кудаже чоруп турган, кыстың хөй алыр чүүү чок болгаш аътка, тевеге чүдүрбес турган, бистиң черге теве-даа чок турган.

Куда ёзулалында Хемчик черинге боор көрбээн артык чүүлдер хөй-дүр. Ол ындыг кудаларны кайы черге кылып турганын А. Оюн биживээн.

Аскак-Кадай боор алгаш өглерге баарга, чаа келген кенинге кырган-даа, аныяк-даа бээ, куйнуу болур кижилер алганып, йөрээр турган.

Тыва кырганнар чаа алган кенинге, оглунга бүгү-ле экини күзеп, хөй ажы-төлдүг болзун, малдыг бай болзун, чараш-каас болзун, эш-өөрлүг болзун дээш йөрээл салыр:

Тонгул ак өглүг болзун,
Торлаа ышкаш хөй оолдуг, кыстыг болзун.
Үнер-кирер чоннуг болзун,
Үстүг, чылыг чемниг болзун.
Мунганы чыраа-саяк болзун,
Кеткен хеви чычы-торгу болзун,
Хову сыңмас чылгылыг болзун,
Кодан сыңмас хойлуг болзун.
Торга ышкаш чараш болзун,
Торлаа ышкаш көвей болзун.
Бора аъды баглаажынга турзун,
Боова, боорзаа деспизинге чытсын.
Дөрге олурар оолдуг болзун,
Өшкү саар кыстыг болзун.
Бажын ашкан малдыг болзун,
Эгээртинмес эттиг болзун.
Эдилээр эт-хөреңгилиг болзун,
Эдержир эш-өөрлүг болзун!

дээш-ле оон-даа хөй уран-чечен алгаг-йөрээлдерни чугаалаар турган.

Амгы үеде эрттирип турар кудаларны тываларның шаандагы эрги чаңчылдары-биле алгап-йөрээп, эки чурттаарын күзеп, арага хөй хереглевезе кандыгыл деп бодалдыг мен. Шаанда, хөй белек-даа бербес, кудалары бай, ядыы чүвелер деп чугаа-даа турбаан. Кандыг-даа болза ажырбас турган.

Ооржак ЛАМА.

ХАРААДАНЧЫГ-ДЫР

Чоннуң хүндүлээри, ооң аталарын сагыжы—совет хамааты кижи бүрүзүнүң хүлээлгези. Бистиң буян-кежиктиг чораан ада-өгбелеривис бо дугайын аныяк-өскенге үргүлчү чагып-сургап чорааннар. «Кижи болуру чажындан, аът болуру кулунундан» деп чалгынныг үлегер домакты база катап сагындырары хора чок.

Бурунгуларның бир ыдыктыг үнелели — эт-севинге, идик-хевинге, аът-хөлүнге, өг-бажыңынга, кажаа-хораазынга камныы. Бо чаагай чаңчыл салгалдан салгалче дамчып келген. Чорук чораан, соонда дериг аъттың ээр, чонаан ол дораан сойбас, соок үеде сырын хаптар дээрлер, а мал кадарганда аъдын база оъткарып, чедип алган чоруур. Бо мындыг камналгалыг, хумагалалдыг чоруктан күрүнениң эт-хөреңгизин камгалап-карактаарынче чоорту шилчиир кижизидилге-дир.

Үстүнде эки чаңчылды амгы аныяктарның уттуп турары хараадаанчыг-дыр. Күрүнениң эт-хөреңгизинге кам чок үүлгедиглерни бо-ла кылып каанын көргеш, сеткилим хомудаар-дыр.

Кызылда парктың чамдык олурааларын күш-биле чыттыр ээй сол, мунуп каапканын эскерер бис. Ооң чиминзин камныг чыып алыр турган. Төрээн бойдус-биле бистиң хинивис тудуш, чүгле ооң ачызында бүгү дириг амытаннар чурттап чоруурлар.

Автовокзал чанында аъш-чем садыглаар киоскилерниң соңгаларын, эжиктерин өш биле буза шапкылааш, арыглаар черлер кылып алганнар-дыр. Ону чеже-даа септээн чүве болгай, ам база күш-биле үрегдеп каапкан-дыр. Ону медерелдиг кижилер көргеш чаржынарлар. Улуг назылыгаар ындыг хулиганзыг үүлгедигни кылбайн турарын билир мен. Ындыг-даа бол, чамдык эртем-билиглиг улуг кижилер бо дугайын тоовайн чоруур, ажыл, өөредилге чок аныяктарга чагывайн турар.

Ада-иелерин шуптузун буруудатпайн тур мен, хамык ужур — улуг кижилерниң мозу-бүдүштүг үлегер-чижээ амгы хайымныг үеде тоң чугула, а чамдык дээди эртемниг, харын тускай эртем аттыг кижилер безин арага-дарыже суңгуары чалыыларга хоралыг салдарын чедирип турар. Бо мындыг күзенчиг эвес көөргеттиниглерни бичии кижилер көргеш, өттүнер, ооң уламындан кем-херек үүлгедиринге чедирерин бо чылдың сентябрьда үнген № 202 «Шынга» Тыва АССР-ниң ИХМ-ниң харыысалгалыг ажылдакчызы, милицияның подполковниги Дадар-оол Куулар тодаргай бижээн болгай. Ук чүүлдүң ады—«Аныяк эшке чугаалаксаан мен». «Кижи бүрүзү биче сеткилдиг болуп, ылаңгыя аныяктар хоойлу-дүрүмнү сагып, чонун хүндүлеп, бодунуң арын-нүүрүн, ат-алдарын болап чоруур болза эки-дир ийин» деп, автор чөптүг-биле сүмелээн.

Соолгу үеде автовокзал чанында чинжеккүнер чиик машиналар иштинге бүдүү арага садары ам-даа үргүлчүлевишаан, харын даңны атсы дуюкаа «чээрби бештеп» турарлар-дыр, шагдаалар-даа билир. А кажан олар кестүп кээрге, дезе бээрлер болгай.

Оон ыңай, кежээ автовокзал таварты сумкалыг кижи эртерге, оон-моон доза туруп, үжеп эгелээр бөлүк тоянчы тыва оолдар база бар... Олар мегелеп, арага садып алыр дээн болуп алгаш, күш-шыдал чок кырганнарны, херээжен улусту үптеп турарлар. Меге арага талоннары база кылып ап турар аяп бар. Бо арын-нүүр чоктарны кедеп тударынга дружинниктер, милиция, хой-ниити бир демниг болурун кыйгырдым.

Сандан САНДЮ.
Күш-ажылдың хоочуну.

«КҮШ-АЖЫЛДЫҢ ХООЧУНУ» МЕДАЛЬ-БИЛЕ ШАҢНААР ДУГАЙЫНДА

Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң Президиумунуң Чарлыы

БИИ-ХЕМ РАЙОНДАН

Белек-оол Комбу Мелдерович — пионерлер бажыңының методизи, Туран хоорай.

Ензак Алдын-кыс Салчаковна — улус депутаттарының район Совединиң күүскомунуң улус өөредилге килдизиниң методизи.

Лебедева Валентина Сергеевна — партия райкомунуң техажылчыны.

Ооржак Кой-оол Доржуевич — улус депутаттарының район Совединиң күүскомунуң улус өөредилге килдизиниң эргелекчизи.

Сандин Раиса Васильевна — улус депутаттарының район Совединиң күүскомунуң улус өөредилге килдизиниң инспектору.

ТУРАННЫН ЛЕСОПУНКТУЗУНДАН

Балабанова Нина Ефимовна — экономист.

Бывшева Надежда Викторовна — бухгалтер.

Виклушкин Валерий Тимофеевич — чазаныкчы.

Гатилов Анатолий Алексеевич — чолаачы.

Кондрусов Михаил Ануфриевич — станочник.

Пиндюрина Магира Ахметовна — кадрлар талазы-биле инспектор.

Рычкова Анна Павловна — станочник.

Чихачева Альбина Дмитриевна — кол бухгалтерниң оралакчызы.

Чудояков Владимир Яковлевич — начальник.

«КЫЗЫЛ ТАРААЧЫН» СОВХОЗТАН

Ануфриев Григорий Гурьянович — кочегар.

Арамзай Вера Энгельдиевна — пенсионер.

Аранчын Николай Дамбраевич — трактор бригадазының учетчиги.

Бачина Тамара Романовна — ажылчын.

Дава Бичии-Урут Узюковна — пенсионер.

Давыденко Полина Филипповна — пенсионер.

Иргит Чыжымаа Киванваевна — ажылчын.

Калинин Николай Егорович — слесарь.

Кечил-оол Кара-кыс Андреевна — дузалакчы кадарчы.

Кудашова Анна Яковлевна — повар.

Лебедев Николай Фадеевич — тракторист.

Макарова Капитолина Ивановна — пенсионер.

Макаров Михаил Иванович — чолаачы.

Маскырова Айыраа Маадыевна — ажылчын.

Нагрузова Мария Алексеевна — фуражер.

Николаев Александр Александрович — слесарь.

Павундук Галина Ивановна — саанчы.

Попеляев Алексей Дементьевич — пенсионер.

Романова Любовь Григорьевна — мал тарып боосадыр техник.

Рымарова Евдокия Федоровна — склад эргелекчизи.

Сагандай Владимир Маадыевич — инек кадарчызы.

Сандак Дарлаа Ховалыговна — бызаа ажаакчызы.

Сандан Ховалыг Дашпанович — пенсионер.

Союр Татар-кыс Владимировна — бызаа ажаакчызы.

Тюлюш Майя Айжетовна — ажылчын.

Хамсыла Сооскен Шаалаевич — инек кадарчызы.

Чамзырын Караш Ховалыговна — саанчы.

Чончуи Далваа Маадыевна — таңныыл.

Элтеко Иван Павлович — тракторист.

ТЕС-ХЕМ РАЙОНДАН

Балдан Тыртыймаа Максимовна — Чыргаланды ортумак школазының башкызы.

Куулар Тамара Окпан-ооловна — Кызыл-Чыраа ортумак школазының башкызы.

Лодай-оол Кара-Уруг Чуктээровна — Чыргаланды ортумак школазының техажылчыны.

Ойдуп Иван Хөвенович — пенсионер.

Ооржак Шыырак-Кара Самдар-оолович — «Тыва суг-мелиорация» каттыжыышкынның районда суггарылга системазының эргелелиниң инженери.

Соян Уран-кыс Лудуевна — Кызыл-Чыраа ортумак школазының кижизидикчизи.

Чөмбүрүк Донгчун Петрович — районнуң одаар чүүл сайгарар талазы-биле конторазының директору.

Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң Даргазы Ч.-Д. ОНДАР.

Кызыл хоорай.
1990 чылдың октябрь 27.

Боо-чепсек дугайында хоойлу-дүрүм камгалаар органнарның медээлеринге дыңнадып, солуннарга барык хүннүң чыгам бижип турар. «Рэкет» деп англи сөске дорт хамаарылгалыг «рэкетчилер» деп кижилер бистиң чуртувуста база тыптып келген. Ажытталчак экономиканың ээлери бодунуң салдарың болгаш боттарын камгалаар, өскелерин коргудар. дээрбедээр дээш боо-чепсекти дүрүм чок ёзу-биле тып ап турар.

ССРЭ-ниң Күрүнениң айыыл чок чорук комитединиң ажылдакчылары бо чылдың октябрь 24-те дүрген хемчеглерни алган түңнелинде автоматтыг боо-чепсекти, а ол ышкаш дөрт чүс муң рубльди, үш муң долларны хавырган.

ЧУРУКТА: ап чоруткан дүрген хемчегниң үезинде хавырган боо-чепсек болган акша.

П. МАЛЫШЕВТИҢ фотозу.

(СЭТА).

«Чурттаар оран-бажың—2000» программа

ӨШПЭЭН БҮЗҮРЕЛ

Янзы-бүрү программалар чогаадыр, кол угланыышкыннар тодарадыр талазы-биле бистиң чуртувус сөөлгү чылдарда шыырак арга-дуржулгалыг апарган. Оон ыңай ол программалар, кол угланыышкыннар амыдыралга херек кырында колдуунда боттанмайн турарын чон билир. Ынчангаш кижилер аңгы-аңгы деннелдерге чогааттынып турар эңме-сан чок программаларны сонуургавастаан, чүге дээрге оларга бүзүревес апарган. Бир эвес программаларның саны-биле кады аъш-чем, эт-сеп бүдүрүп үндүрери база көвүдеп турган чүве болза, бир аңгы херек-ле ыйнаан.

«Чурттаар оран-бажың—2000» деп программа база эде тургустунуушкун үезиниң документилериниң бирээзи-ле болгай. Бо программаны чон деткээн деп чугаалап болур. Ылаңгыя күрүнениң дузаламчызы-биле хууда бажыңнарны тудуп ап болурунуң аргазын оон кижилер көрүп, программаны херек кырында боттандырарынга киржип болурунга бүзүрээннер. Ынчангаш бөгүнге чедир олар хууда бажың, дача тудуп алыр черни чөпшээредип ап, ол бүгүнү тудуп алырынга күрүне дузалаар боор деп идегеп турарлар.

Тыва АССР-ниң Министрлер Чөвүлели 1988 чылдың февраль 25-те № 29 доктаалды хүлээп алган. Ол доктаал ёзугаар «Спутник» деп чуртталга микрорайонну шиңгээдип алыр талазы-биле улуг ажыл чоруп эгелээр ужурлуг турган. Ындыг ажыл эгелээн-даа. «Спутникке» хууда чуртталга бажыңнарын тудуп алырының аргазын көрүп, черни тускайлап бээрин доктаалга айыткан. Хууда бажың тудуп алыксаан кижилерниң тура-соруун ындыг шиитпир хей-аът киирген-даа. Ынчалза-даа бажың тудары дээрге ону чуруп алыры эвес-ле болгай. Муң-муң шаптараазыннарга олар таваржып эгелээн болгаш таваржып-даа турар.

Чогум-на ынчап «Спутникке» хууда бажыңнар тударын чөпшээрээр дугайында шиитпирни хүлээп ап турда, дыка хөй организастыг айтырыгларны чедир сайгарбайн барганы көстү берген. Оларның аразында эң берге айтырыглар—тудуг материалдарын садары, тудуг материалдары сөөртүп алыры-биле транспортту хөлезилеп бээри.

Садыгларда садып турар тудуг материалдарының хемчээли, оларның хевирлери-даа кижилерниң хереглелинге ыракта дүүшпес. Эвээш. Тудуг материалдарын бистиң республикада бүдүрүп үндүрүп турары эвээш, садып алыкчыларның хереглелинге чедишпес деп чүве шагдан тура бүгүдеге билдингир-ле болгай. А бар тудуг материалдарын садарын организастааны дыка багай. Чижээлээрге, Кызылда ону канчаар садып турарынга аңгы доктааза артык эвес боор.

Тудуг материалдары садып алыр дээш хөй үени кижилер чидирип, боттарының «нервилерин чип» турар. Чүге дээрге Кызыл үлетпүр садыының магазиннеринде тудуг материалдарын баш бурунгаар чагыдып садып алырын организаставаан. Ынчангаш садып алыкчылар тудуг материалдарын кажан магазинге кииририн кедеп, ынаар каш катап барып, үезин чидирип турары ол-ла болгай. Тудуг материалдары дээрге үүрмек бараан эвес-тир. Ону чүге баш бурунгаар чагып, кажан магазинге кээрге, садыгжыларның дыңнадыы ёзугаар барып садып ап болбас деп?! Черле ынчаш чагыглар хүлээп ап садыглаарын Кызылдың магазиннеринге колдуунда ажыглавайн келген.

Эң херек тудуг материалдары: манза, брус дээш ыяштан бүдүрген чүүлдер боор. Ону Улуг-Хем ыяш ажылагыйының девискээринде садып турар. Ыяш тудуг материалдары садып алыр дээш кижилер манаа эртенгиниң 4-6 шактарда кээп, ээлчег маңаар ужурга таваржып келген. Ол хире эрте келгеш, куруг чана бээр таварылгалар кайы хөй. Чүге дээрге чамдык хүннерде чаңгыс кубометр-даа тудуг материалдары сатпайн баар. Улуг-Хем ыяш ажылагыйы хүннүң-не каш кубометрниң, кайы тудуг материалдарын магазинге бээриниң дугайында дугуржулга чок. Чеже материалды бээрин манап, садыгжы «сартык четтирип» садыглап турар. Оон ыңай садып турар тудуг материалдарының ниити хемчээли мырыңай ыңай. Бир эвес акшаже шилчидер болза, тудуг материалы садыглап турар садыгжының айда планы кудумчуда солун, сеткүүл садып орар киоск садыгжызының планы-биле деңн.

Хууда бажың тудуп турар кижилерге бир берге айтырыгның бирээзи — чүък сөөртүр автомашина, оңгар кастырар техника аймаа тып алыры. Чүък машиназы ачылап ап болур агентство бар-даа болза, хереглекчилерниң негелдезин ол хандырып шыдавайн турар. А оңгар кастырар экскаватор хөлезилеп алырда, «солагайлаар» азы «шил салыр» ужурга кижилер таваржып келген.

Бо айтырыгларны канчаар шиитпирлеп болур деп айтырыгга Кызыл хоорайның күүскомунуң даргазының оралакчызы А. Д. Монгуш хууда бажың тудуп турар кижилерниң эштежилгезин тургускаш, шиитпирлеп болур деп харыылады. Кончуг шын бодал. Бир эвес эштежияге туруптар болза, акша төгериин мөөңнеп тургаш, оон кежигүннери автотранспорт, техника аймаан тып, садып ап болгай. Дарганың бажынга кире дүшкен бо бодал ажыл-херекче шилчий бээри күзенчиг. Аңаа удуртукчу рольду хоорайның күүскому алыр болза эки. «Спутник» хоорайжыгашта хууда бажыңнар тудуп турар кижилерниң «Спутник» деп эштежилгезин чүге тургузуп болбас деп. Мен бодаарымга, ындыг эгелээшкинни олар боттары база деткиир ужурлуг. «Шил салбас» дизе, ынчанганы-ла дээре.

Чамдык кижилер бажыңнарын тудуп доозуп, кирип олургулап алган. Оларга бөгүн эң берге чүве — ижер сугнуң чогу. Кудук кагарга, оон үнген суг ижеринге таарышпас, хайындырыптарга, өңү ногаарара бээр болган. Чамдык өг-бүлелер шериг кезээнче шөйген чылыг дамчыдылгазындан суг ап ижер ужурга таваржып турар. Ол дугайында В. Монгуш, Ш. Сат оларның өг-бүлелериниң ишти чугаалады. Организацияларның туткан бажыңнарында чурттап орар кижилер сөөртүп эккеп турар сугну ижип турар, а хууда бажыңнарында чурттакчылар ижер суг чок калганы бо. Шак мындыг байдал «Спутниктиң» инженер четкилериниң тудуун озалдадып келгениндеи үнген. Чоокку ийи-үш чыл иштинде туттунган бажыңнарны хоорайның төпчүткен суг, чылыг дамчыдылгазынга кожуптар деп идегел чок. Тудуг дыка оожум чоруп орар.

Хууда бажыңнарда кижилерни ижер суг-биле хандырарын чоокку үеде шиитпирлээр херек. Хууда бажыңда силер дээш оларны ховунуң ховузунга суг чок каапгарга кайын боор.

Чурттаар оран-бажың — 2000» деп программа-даа, оон үнген «Спутник» хоорайның тудуу-даа эки-ледир харын. Ону боттандырарынга бергелер хамыктың мурнунда хууда бажыңнар тудуп ап турар кижилерге таваржып турар. Оларның ажыл-ижин чиигедир талазы-биле хемчеглерни ап чорудары чугула апарган-дыр. Бир эвес ынчанмас болза, боттарының күжү-биле бажың тудуп ап болурунга бүзүрелдиң көзү өжүп каап болур. Ооң хөмүрүнден кижилерниң идепкейин катап көдүрүп шыдаар бис бе?

Шаңгыр-оол МОНГУШ.

ҮНДЕЗИН РЕФОРМАНЫҢ ОРУУ-БИЛЕ

Аренданың ажык-дузазын көре бердивис

Бистер, «Хемчик» совхозтуң тудугжулары, бо чылдың март айда аренда керээзи-биле ажылдап эгеледивис. Ооң түңнелинде тудуг адыры бот-башкарнып кирипкен. Аренданы өөренип, хөй-ле чүүлдү билип ап тур бис. Мурнунда тудугжуларывыс анаа-ла кандыг-даа санаашкын чок ажылдап турганнар. Ам ындыг эвес, бажың-балгаттың өртээн, чарыгдалдарны, орулгаларны-даа санап билир, эвээш чарыгдалды үндүргеш, хөй ажылды кылыр. Сорулгавыс ындыг.

Тудугда ниитизи-биле 36 кижи бар, оларның мергежили янзы-бүрү. Кол-ла даянгыыжывыс — ыяш дилдирер цех. Оон аңгыда чазанылга цеги. Ажылывыстың кол-ла дөзү — бо ийи цех. Ыяш дилдирер эрги, чаа — ийи хирээлиг бис. Ында 6 кижи бар. Олар тайгага ыяшты белеткээрин база катай харыылаар. Чазанылга цегинде ийи кижилиг бис. Септелгеде 20, а чаа тудугда 8 кижи бар.

Совхозтуң янзы-бүрү адырларындан чагыгны баш бурунгаар-ла хүлээп алгаш, аңаа чеже, кандыг материалдарны чарыгдаарын санап аар бис. Оон ук адырлар-биле керээни чарып алыр апардывыс.

Мооң мурнунда чылдарда тудугжулар ажылдың түңнелин, немелде төлевирин, янзы-бүрү хууларны-даа билбес турдулар. Экономиктиг өөредилгениң дузазы-биле тудугжу бүрүзү кылган ажылын санап, чарыгдалдарны билир апаар боор-дур. Ооң-биле чергелештир улустуң сагылга-чуруму, хөй-ниитиниң ажылынга киржилгези илдең-не экижиир. Күш-ажылдың бүдүрүкчүлүү бедээн. Төп шаңның девискээрин бетон херим-биле дуглап алдывыс. Маңаа механизация-даа хереглевидивис. Совхозтан чүгле цемент база чүъгүн боду дүжүрер автомашина адывыс.

Мооң мурнунда бистерниң тудугжуларывыс айда 70—90 рубль шалыңныг турган болза, арендаже киргенивис соонда 200—250 рубль ап турар апарганнар. Мооң соңгаар-даа көвүдээр ужурлуг. Чүгле ажылды организастаарын улам экижидер-ле.

Бисте хамык ажылды санап каан: автомашинага, кывар-чаар материалдарга, электри күжү, материалдың болуунуң ортээ, дериг-херекселдерниң элендизи — бо чарыгдалдар чеже болуру билдингир. Бирги чартык чылда ыяш дилер цехтиң орулгазы 33036 рубль, а чарыгдазы 17142 рубль болган. Ынчап кээрде 6 кижи — цехтиң ажылчыннары 15.893 рубль арыг орулганы киирген.

Бир-тээ, чаа аргаже шилчээн болганывыста, тудугжу коллективтиң күш-ажыл чөвүлелин, профэвилелиниң цех комитедин, партия эге организациязын тургузуп алдывыс. Бо чылдың түңнелин чөвүлелге хандыр сайгарып чугаалажыр бис. Ол ышкаш бригада тускай бухгалтерлиг, экономистиг, прорабтыг. Ажылдың түңнелин ай санында сайгарып тур бис.

Келир 1991 чылда элээн орулгалыг ажылдапсывысса, совхозувустан ыяш дилер, чазанылга цехтерин, автомашинаны садып алгаш, чоорту совхозтуң бүгү тудугларын керээ ёзугаар алырын планнап, бодап турар бис.

Ынчангаш ам «Хемчик» совхозта тудугнуң баазазы тургустунган деп дорт чугаалап болур. Черле ынчаш аренда-биле ажылдаарга, улустуң сонуургалы аажок өзер чүве-дир. Чижээ, Василий Кара-Салдың 8 кижилиг звенозу хойга бир кажааны база 3 чуртталга бажыңын — ниитизи-биле 54 муң рубль түңнүг тудугларны кылды. Оларның чарыгдалы 34 муң рубль болган. Чартык чылдың түңнелинде безин ындыг. Ол звенонуң удуртукчузундан аңгыда, Олег Кара-Сал, Саая Шолбан, Борис Хомушку олар дыка кызымак ажылдап турлар.

Бистиң арендалыг коллектививисте ам-даа кылыр ужурлуг чүүлдер, шиитпирлээр айтырыглар бар. Тудугга херек өскээртен кээр материалдар оожум кээр-дир. Сөөлгү үеде цемент, шил, кургаг штукатурка, янзы-бүрү будуктар эвээш кээп тур. Ол ышкаш совхозтуң ажылчыннарының талазындан кылып турар тудугларны оорлаар чоруктар хаая эвес.

Бистиң баштайгы базымывыстың түңнели черле эки. Ону улам сайзыраңгайжыдар бис. Совхозтуң дирекциязындан, профкомдан ам-даа дузалаар-ла болза эки. Бүгү талазы-биле.

Калдар-оол ХОМУШКУ.
«Хемчик» совхоз.

ХҮНДҮЛҮГ НОМЧУКЧУ!

Моон артыы талазында «Шын» солунну чылда чагыдып алырынга бланканы парлаан. Аңаа адрезиңерни почта салбырының индекизи-биле кады, ат, фамилияңарны тодаргай кылдыр киир бижээш, почта белдиринге, салбырынга, чагыдылга чорудуп турар ажылдакчыларга чагыдылга өртээ-биле кады хүлээдип бээриңерге, келир чылын «Шын» солунну ап, номчуурунга магадылал ол.

Абонемент саазынынга хүлээп алган касса машиназының демдеглели, а ол чокта харылзаа салбырының календарьлыг штемпель-таңмазы, чагыдылганың өртээн төлээн дугайында квитанция бар болур ужурлуг.

Харылзаа ажылдакчыларынга: Моон артында СП-1 майык ёзугаар парлаттынган чагыдылга бланказы «Шын» солунну чагыдып алырынга ниити эвилелде чагыдылга бланказы ышкаш, шак ындыг деңн эргелиг, күштүг.

КОРГУНЧУГ ЭВЕС

Өвүрде «Торгалыг» совхозтуң Кара-Тал хойжу бригадазында хоочун хойжу Даш-оол Кыргыс бо чылын 100 хойдан-на 103 хураганы өстүрүп ажаагаш, район хойжуларының чарыжынга бирги черни алган. Ол дүк кыргыыр планын база ажыр боттандырган.

Ол өг-бүле керээзи-биле үш, аренда керээзи-биле ийи чыл ажылдап, салган сорулгазын долузу-биле күүседип, чыл санында хөй орулгалыг ажылдап келген. Эрткен чылдагы чарыгдалдарны эвээжедип, элээн камналгалыг болуп, орулгалыг ажылдаан.

Бо чылын керээде айыткандан ажыр 18 хураганы өстүрген. Камналга эрткен чылдан-даа хөй болган. Чай дургузунда одарны солуп көшкеш, хоюн тергиин кылдыр семиртип алган.

Дуржулгалыг арендатор Даш-оол Кыргыс боду мал чеми белеткээр тускай машиналыг. Бо чылын 20 ажыг тонна эки шынарлыг сигенни белеткээш, кыштаанга чедирип алган. Амгы үеде ол кыштаанга хонуп алган. Мал кажааларының үүрмек септелгезин кылдынган. Мал чеми салыр, суг кудуп бээр савалары четчелээн. Чурттаар бажыңының септелгезин база доозупкан. Ынчангаш бо хойжуга кыш коргунчуг эвес.

Ким-оол ХЕРТЕК.

БИЧИИ ХООРАЙЖЫГАШТА

Тываның найысылалының чедиги бичии районччугажы. Бедигээштиг черде тос каът бажыңнар ажыглалда киргилээн. Азыг черде бедип үнгүлээн тос каът демчээрешкек тудугларны ырактан көөрге, чараш, көрүштүг-даа. Бо кварталда беш каът тудуглар база көвүдээн. Валентина Дубининаның, Анатолий Чыдымның дээш, оон өске-даа дашчыларның бригадалары чуртталга бажыңнарының тудуун кылырын үргүлчүлеп турар. Ол база-ла өөрүнчүг.

Чаа ажыглалда киргилээн бажыңнарже кээп кирип, чурттай берген өг-бүлелерниң уруглары ойнаарынга таарыштыр дерип кылган шөлчүгештерде ойнаан-хөглээн турарын кижи эскерер. Дугаландыр туткан бир беш каът бажыңда сүт, хлеб садар магазин-даа ажыттынган. Оон чаа районнуң улузу үзүлбес, үнген, кирген турар.

Чонну харылзаштырар, солун, сеткүүлдерни чагыдарынга дузалаар почтаның салбырынга кирдим. Он бир дугаарлыг салбыр болду. Кызылдың бо чедиги районччугажында ийи муң ажыг өг-бүле чурттап турар. Почта ажылдакчылары эртенниң-не солуннарны, чагааларны чедирер.

Солуннарның, журналдарның чагыдылгаларын база почта ажылдакчылары организастап, «Шын» солунну дыка хөй чурттакчы чагыдып алганын чугаалададылар. Вера Дороговцева улустуң чагыткан солуннарының квитанцияларын санап ор. Бир хүнде-ле дөрт чүс ажыг кижи кээп, солуннарны чагыдып ап турар. «Эки-дир» — деп кагдым. Бедик бажыңнарже почта дажыглакчыларының бирээзи Алдын-кыс Кенден солуннарлыг сумказын чүктээш чоруптар. Татьяна Чеботаева-биле олар ажыл-ижин аайлап турдулар.

ЧУРУКТАРДА: кызылчылар чурттай берген бедик бажыңнар; ол районнуң бичии чурттакчылары Алена Горелова, Лена Капустина.

Ондар ОХЕМЧИКТИҢ сөзү, фотолары.

Доктаал күүселдезин хынап тур бис

ШИИТПИРЛЭЭР АЙТЫРЫГЛАР ХӨЙ

«Тыва кобальт» комбинаттың күш-ажылчы коллективиниң мурнунда туруп турар айтырыгларны шиитпирлээри, Хову-Аксы суурнуң амыдырал хандырылгазының айтырыглары республиканың партия, совет органнарының кичээнгейиниң төвүнде туруп турар. Шынап-ла, чамдык специалистерниң болгаш бедик мергежилдиг ажылчыннарның республикадан көжүп чорутканының соонда «Тыва кобальт» комбинатка берге байдал тургустунган турганын солунуң номчукчулары билир болгай. Комбинаттың энергия албанында кадрлар айтырыының талазы-биле дүвүрээзинниг байдал тургустунган турган. Чылыг бээр цех ажылдавайн баар болза, комбинаттың бүгү цехтери ажыл чок туруп алыр болгаш металлургтар суурунуң чуртталга бажыңнары, уруглар албан черлери, амыдырал хандырылга, садыг черлери одалга чок бергедеп келгеш, хагдынып болур.

Бо бүдүрүлгеде берге байдалды өөренип көргеш, «Тыва кобальт» комбинаттың ажылын быжыглаар талазы-биле айтырыгны Тыва АССР-ниң Министрлер Чөвүлели бодунуң хуралынга чугаалажып көргеш, бо чылдың август 29-та тускай доктаал хүлээп алган. Орус дылга чугаалажыр чоннуң көжүп чоруурун болдурбас, специалистерни болгаш ажылчыннарны организастыг чылда ёзугаар бо комбинатче ажылдадып чорудар, кадрларны дүрген өөредир, программа ёзугаар белеткээр болгаш эде өөредир, ээлчеглиг ажылдаар талазы-биле республика организацияларының болгаш комбинаттың дирекциязының ажылын углап-шиглээр республика штавын база тургускан турган.

Чазак доктаалын хүлээп алгандан бээр элээн үе эрткенде Хову-Аксынга чедип, комбинаттың удуртукчулары — комбинат директорунуң оралакчызы, Тыва АССР-ниң улус депутады Василий Петрович Голиков, экономика айтырыгларының талазы-биле оралакчызы, ССРЭ-ниң улус депутады Михаил Григорьевич Алексеенко, кол инженерниң хүлээлгезин күүседип турар Эрес-оол Монгушевич Далаа-биле ужуражып, комбинатта амгы байдалдың дугайында чугаалашкан мен.

— «Тыва кобальт» комбинат доп-дораан хагдынар деп барган дээр дидир-дидир чугаа республикада тарап турар апарган. Ооң ужурун тып, солунуң номчукчуларынга чедирер сорулгалыг келген кижи мен — деп даргаларга чугаалададым.

— Бистер база-ла ындыг чугааның ужу-кыдыын дыңнап турар болдур бис ийин. Шак ындыг даап бодаашкыннар үндезин-барымдаа чок хоозун чугаалар-дыр. Аңаа бүзүрээн херээ чок. Кобальт рудазының курлавыры элээн каш чылдар эрте бергенде харыксырап төнүп-даа кээр чүве болза, Хову-Аксының металлургтарынга болгаш дагжыларынга кылыр ажыл тыпты бээр. Бут кырынга быжыгып туруп келгеш, дораан хагдынып кагзын дээш комбинатты тутпаан-на болгай. Комбинатты тургузарынга, амгы үениң чаагайжыды туттунган суурун тударынга, бедик мергежилдиг интернационалчы күш-ажылчы коллективти хевирлеп тургузарынга чарыгдаттынган акша-хөреңги болгаш үндүрген күш хилис барбас ужурлуг. Комбинат бо хүннерде ажылдаар арга-шинээзин оскунмаан. Чамдык специалистеривистиң болгаш ажылчыннарывыстың көжүп чорутканы-биле, ажылдаар бедик мергежилдиг кадрлар чедишпейн турары-биле берге байдалдыг бооп турарывыс шын харын — деп, комбинаттың удуртукчулары мээң салган айтырыымга бир үн-биле харыылады.

Бо хүннерде комбинатта эң берге байдал чылыдылга бээр цехте тургустунган. Дөрт бригада ээлчежип ажылдаар ужурлуг турбуже, амдызында ийи-ле бригада ээлчежип ажылдап турар. Үш дугаар бригаданы тургузар дээрге аңаа ажылдаар кижилер чок, ээлчег начальниги, электрик кижи база тывылбас. Турбина машинакчыларынга 12 кижини өөредип эгелээн турган. Ам олардан чүгле ийи кижи арткан. Комбинаттың цехтерин болгаш Хову-Аксы суурнуң чуртталга бажыңнарын, эмнелге, уруглар албан черлерин, школаны одаар дизе, чылыдылга бээр цехти хөмүр-даш-биле үзүктелиишкин чок хандырар апаар. Бо айтырыгны канчаар шиитпирлеп турарыл?

Комбинаттың удуртукчуларының санап турары-биле алырга, хонукта-ла 300 тонна, эвээш дээрге-ле 250 тонна хөмүр-даш хереглеттинер. Чыл төнчүзүнге чедир комбинатты үзүктелиишкин чок ажылдадыр, ынчан 20 муң тонна хөмүр-даш херек. Ам курлап алганы 2 муң хире тонна бар. Бо канчап.-даа четпес. «Тыва автотранс» бүдүрүлге каттыжыышкыны-биле комбинаттың дирекциязы хөмүр-даш сөөртүп бээр талазы-биле чыл эгезинде-ле керээ чарып алган. Транспортчулар керээзин багай күүседип келген. Чижээ, 1 дугаар автотранспорт бүдүрүлгези эвээш-ле хөмүр-даш сөөртүп эккеп бергеш, сураг барган. Комбинаттың чылыдылга цегин хөмүр-даш-биле четче хандырбас болза, ам ажылдап турар ийи котелдуң бирээзин тургузар чыгы боор бис, — деп, кол инженерниң хүлээлгезин күүседип турар Э. М. Далааның сагышсырап орарынга каттышпас аргам чок. Шынап-ла, бүдүрүлгениң чылыдылга цеги — комбинаттың чүрээ-ле болгай. Чылыдылга чокта хамык ажыл туруп албас бе? Комбинаттың күш-ажылчы коллективин бо хүннерде дүвүредип турар кол айтырыг бо.

Хөмүр-даш-биле хандырылгаңар бо хире бергедеп турда, чазак доктаалын ёзугаар тургузуп каан республика штавы-биле харылзаа тудуп, айтырыг көдүрүп тур-ла силер ыйнаан — деп, директорнуң оралакчызы В. П. Голиковтан база айтырдым.

— Анаа канчап олурар боор ийик. Уйгу безин келбес-тир ийин. Кызылче та чеже катап кирген кижи мен. Телефон-биле харылзажып-ла турар-дыр бис. Телефон харылзаазы мырыңай санчок. Хөмүр-даш дугайында айтырыг чугаалажыр дээш октябрь 31-де республиканың Министрлер Чөвүлелиниң харысалгалыг ажылдакчызы В. И. Осипов-биле телефоннажыр дээш шуут чадаштым, — деп, В. Голиков харыылады. Республиканың удуртукчулары Ш. Д. Ооржак, А. И. Ванжа, В. А. Парунин-даа Хову-Аксынга к[illegible] турдулар. Хөмүр-даш чок черле артып кагбас силер, дузалажыр бис дээш чоруп-ла каар. Чогум эки көргүзүпкен дузазы-даа чок ийин деп, комбинаттың удуртукчулары хомудап органын база дыңнадым.

Ажылдаар кадрларны белеткеп алыр дээрге, комбинат карылгалыг ажылдап турар болгаш, акша-хөреңгизи чедишпес бооп турар. Маңаа ажылдаар кадрларны белеткээр акша-хөреңгини республика бюджединиң күсели-биле үндүрүп берген болза деп комбинаттың удуртукчулары дилеп орар улус чораан. Тыва АССР-ниң Министрлер Чөвүлелиниң Даргазының оралакчызы В. А. Парунин баштаан штабтың кежигүннериниң чамдыктары август айда Хову-Аксынга көстүп кааш, тодаргай дуза чедирбейн турары база элдептиг.

Ынчангаш «Тыва кобальт» комбинаттың ажылын быжыглаар талазы-биле хүлээп алдынган доктаалдың талазы-биле шиитпирлээр айтырыглар ам-даа хөй бооп турар-дыр.

Манай-оол ОЮН.
(«Шынның» тускай корр.).

ШУПТУЗУН ЧААРТКАН

Кажаа-хораазын · кыштаглаашкынга белеткээр талазы-биле Оттук-Даш фермазының малчыннары кызымак ажылдаан. Оларга совхозтуң тудугжулары база улуг дузаны чедирген. Саанчылар, бызаа ажаакчылары, кадарчылар кажааларының иштин, даштын чылыглап, малгаштааш, чугайлаан. № 1 кажаада ирээн маңзаларны солуп каапкан, саар инектерге чем каап бээр сазаларны шуптузун септээн. Ол ышкаш № 2 кажаада ирээн 140 дөрбелчин метр серинин ооргалары-биле кады чаарткан.

Бо бүгү ажылдарга Инна Кирис-оол, Суунак Долгар-оол, Кагар Санлак, тудугжулардан Мөңге Ондар, пенсионер Опанас Бүрүнаа олар кызымак киришкен.

Кызыл-оол САГААН-ООЛ.
Баян-Кол суур.

ЧАА ЭВИЛЕЛ

Культураны кандыг арга-биле камгалаарыл?

Чоокта чаа Ленинград хоорайга РСФСР-ниң культура ажылдакчыларының чаа чогаадыкчы эвилелиниң тургузукчу съездизи болуп эрткен. Аңаа бистиң республикадан дөрт кижи чораан: республиканың улусчу чогаадылгазының эртем-методиктиг төвүнүң килдис эргелекчизи Сергей Баир, Алдан-Маадыр аттыг чуртшинчилел музейиниң директорунуң оралакчызы Людмила Салчак, Кызыл райкүүскомунуң культура килдизиниң эргелекчизи Оюн-оол Монгуш, филармонияның музыка-хөгжүм редакторы Сергей Өлзей-оол. Оларның бирээзи — съездиниң делегады Сергей Алексеевич БАЙРГЕ бистиң корреспондентивис Шаңгыр-оол Доржу айтырыглар салган.

— Кандыг-даа — улуг, биче-даа хуралды, чыышты, ужуражылгышкынны, съездини эрттирерде сорулгалыг болур чүве ыйнаан. Бо талазы-биле чүнү чугаалап болур силер?

— Ол черле чөп. Сорулга чокта чыглып, шуугашкан ажы чүү деп. Россияның культура ажылдакчыларының чаа эвилелин тургузары — съездиниң киржикчилериниң кол сорулгазы ол чүве. Биске, съездиниң киржикчилеринге, Ленинградтың хоорай Совединиң даргазы Анатолий Собчак, РСФСР-ниң культура министри Юрий Соломин, РСФСР-ниң Чогаалчылар эвилелиниң баштаар чериниң даргазы Даниил Гранин болгаш өскелер-даа байыр чедирген. Олар орта солун, ажыктыг чуганы кылдылар. Чеден ажыг чыл дургузунда чогаадыкчы өске эвилелдер турда, бо эвилелдиң мынчага чедир тургустунмааны элдептиг болганын олар демдеглээн. Россияда 5 миллион культура ажылдакчылары бар. Чаа эвилелдиң сорулгазы улуг болур ужурлуг. Рынок экономиказының үезинде культура ажылдакчыларының эргелерин камгалаары, оларның чурттап турар байдалынче кичээнгей салыры, чогаадыкчы мергежилин күштелдирери, бүгү талалыг деткимчени көргүзери кол чүүлдер болуп турар.

Ам бодап көрүңер: кайы-даа Советте — ССРЭ-ниң-даа, Россияның-даа парламентизинде культурага хамаарылгалыг чаңгыс-даа депутат чок болгай. Элдеп аа! Соңгулдалар үезинде культура-чырыдылгашкын ажылдакчылары «удуп» чытпаан ышкаштар ийик чоп.

— Чаа эвилелдиң эргелери кандыг болуруул, Сергей Алексеевич?

— Ол база-ла, өске эвилелдерде ышкаш, кежигүн бүрүзүнүң пенсиязынга немелде дузаламчы акшаны үндүрер аргалыг апаар. Боттарының төлээлекчилерин депутат кылдыр депшидип үндүрүп болур. Айтырыгларны Культура министерствозу-биле деңге шиитпирлээр, ажылдакчыларынга курорттарны, пансионаттарны тудуп, тургузуп алыр арга тургустунар.

— Кандыг-даа айтырыгны чедиишкинниг шиитпирлээрде кол рольду кадрлар ойнаары чугаажок болгай. Ылаңгыя бедик мергежилдиг кадрлар ажылды сегидер, кижилерниң культуразын бедидеринге, оларның сагыш-сеткил байлаан оттурарынга улуг кижизидикчи салдарлыг деп билир мен.

— Бо черле чөптүг бодал-дыр. Ажыл-биле чугаалаарга, мындыг ышкажыгай. Сөөлгү чылдарда культура албан черлерин удуртуп баштаарынга ук айтырыгларны шоолуг билбес, специалист эвес кижилерни депшидип алыр чаңчыл тыпкан турдувус. Ооң түңнелинде бистер ниитилелге хамыктың кудуруунга апарган бис. Шалыңывыс эң-не куду турган. Бажың-балгат-биле бисти хандырбас, культура ажылын бедидер дээш сагыш салбас чүүлдерни көрүп келген бис. Шак мындыг четпес чүүлдерге хамаарыштыр ССРЭ-ниң бүгү девискээринге культураның болгаш уран чүүлдүң ажылдакчылары бо чылдың июнь айда ажыл соксадылгашкынны эрттирген. Ол чүгле беш минута үргүлчүлээн. Байдал өскерилбес болза, ооң күштүг чалгыын келир чылдың январь бирден эгелеп хөй-хөй кижилер, удуртукчулар биле бээр дээрзин РСФСР-ниң культура министри Ю. М. Соломин сагындырып турду. Сагындырып каайн: бистиң республикага мындыг ажыл соксадылгашкыны болбаан болгай. Ам безин байдал дүвүренчиг. Шыырак специалистер кооперативтерже, талантылыг кижилер даштыкыже үнүп чоруп турар. Чамдык совхозтар культура хандырылгазындан ойталаар апарган. Ындыг чүүлдер бисте Тывада база бар. Чижээ, Кунгуртуг, Владимировка суурларда удуртукчулар культура одагларын хаап алыр часкан болгай. Чурт иштиниң профэвилелдери культура албан черлерин кызырып, хаап эгелээн. Түңнелинде чүү болганыл дээрге, националдар аразында культура харылзаалары баксырап турар. Кем-херек үүлгедир чоруктар чер болганда көвүдеп, кижилер хостуг үе-шагын ажыглап билбес болуп бар чыдар. Бистиң республикадан мындыг чижектерни база көрүп болур бис.

— Бистиң республикага мындыг эвилелди тургузуп болур арга дугайында чүнү чугаалап болуруул, Сергей Алексеевич? Үстүнде айтырыгларга хамаарыштыр бисте байдал мындыг-ла эки эвес болдур ийин. Ынчангаш эртежик хөделгени дээре эвеспе, кандыгыл?

— Ону тургузуп алырында багай чүве чок деп бодаар мен. Бо айтырыгны өөренип көрүп турар бис. Ынчангаш Тывага шак мындыг эвилелди тургузарын культура ажылдакчылары-биле сүмележип, дугуржуп эгелээр бис. Мырыңай чоокта чаа РСФСР-ниң культура ажылдакчыларының ол чаа тургузукчу эвилелиниң съездизинге бистиң республиканы төлээлеп чораан делегаттар-биле ужуражылгашкынны райкүүскомнарның культура килдистериниң эргелекчилери эрттирген. Орта санал-оналдар колдуунда-ла деткээн, чөпшээрешкен күзелдерни илереткен. Ынчангаш мындыг эвилелдиң тургузарын дүргедедирин шиитпирлээннер.

Ук эвилелдиң баштаар чериге чүгле специалист, культура ажылынга бердинген кижилерни шилип алыры күзенчиг. Ооң салбырлары клуб, улусчу чогаадылга, парк, музей болгаш библиотека ажылын удуртуп баштаар. Чаңгыс сөс-биле чугаалаарга, шак мындыг эвилел база бир бюрократчы организация эвес, а культураның ёзулуг чогаадыкчы төвү болур.

ИХМ-НИҢ ПАРЛААГА БӨЛҮҮ ДЫҢНАДЫП ТУР

Ноябрь 6-дан 10-га чедир республиканың девискээринге оперативтиг байдал дүвүренчиг болган. Ону мындыг фактылар бадыткап турар.

Кызыл хоорайга 3 өлүрүүшкүн, мага-ботка 1 аар кемдээшкин чедириишкини, 13 уптаашкын, күрүнениң өнчү-хөреңгизин оорлаан 3 таварылга болган, 2 автотранспортту оорлап мунган, 47 биче хулиганнаашкын болган. Эзирик 137 кижини иштики херектер килдизинге чедирген.

Кызыл районга байдал чүгээр болган. Аңаа мага-ботка 1 кемдээшкин чедириишкини, 2 биче хулиганнаашкын бүрүткеттинген. Эзирик кижилерниң саны база-ла эвээш — 3 кижи. А Таңды район сөөлгү үеде дүвүрээзинниг районнарның бирээзи апарган. Аңаа байырлал хүннеринде база ооң бүдүүзүнде мага-ботка 4 аар кемдээшкин чедириишкини, 1 дээрбедекчи халдаашкын, хуу өнчүнүң 7 оорлаашкыны, 2 хулиганнаашкын болгаш 18 биче хулиганнаашкын бүрүткеттинген. Улуг-Хем район берге оперативтиг байдалдыг районнарның бирээзи. Маңаа мага-ботка 5 кемдээшкин чедириишкини, 4 уптаашкын, 1 хулиган херек, 11 биче хулиганнаашкын болган. 23 кижи эзирик чораан туттурган. Чөөн-Хемчик районга 1 уптаашкын, күрүне өнчүзүнүң 1, хуу өнчүнүң 3 оорлаашкыны даңзылаттынган. Милиция ажылдакчыларынга туттурган эзирик кижилерниң саны — 4. Сүт-Хөлге байдал чүгээр болган. Маңаа чүгле 2 күрүне өнчүзүнүң болгаш хуу өнчүнүң 1 оорлаашкыны бүрүткеттинген. Өвүрге 1 күштээшкин, 1 хуу өнчү оорлаашкыны, 4 биче хулиганнаашкын болганын иштики херектер килдизиниң дежурный кезээ дамчыткан. Барыын-Хемчикке мага-ботка кемдээшкин чедириишкини 8, хуу өнчү оорлаашкыны 4, 1 хулиганнаашкын, автотранспорт оорлап мунуушкуну 1, биче хулиганнаашкын 3 болган, эзирик 29 кижи туттурган. Бай-Тайгага 3 кижини эттээн, хуу өнчүнүң оорлааны 7 таварылга, эзирик 13 кижи туттурган болуп турар. Каа-Хем сөөлгү үеде база-ла дүвүренчиг байдалдыг апарган. Маңаа ноябрь 6-дан 10-га чедир мага-ботка 3 кемдээшкин чедириишкини, 1 хуу өнчү оорлаашкыны, 1 хулиганнаашкын болган. Эзирик кижилерниң коскулеңи эвээш-даа болган болза, 7 кижи эзириктер сергедир черге хонган. Бии-Хемге 1 өлүрүүшкүн, мага-ботка 2 кемдээшкин чедириишкини, хуу өнчүнүң 5 оорлаашкыны, 5 биче хулиганнаашкын болган. 21 кижи хөй-ниитиниң черлеринге эзирик чораан туттурган. Тес-Хемге мага-ботка 1 кемдээшкин чедириишкини, хуу өнчү оорлаашкыны 1, 1 биче хулиганнаашкын болган, а 2 кижи «ээзегизи дыңзыы» берген чораан туттурган. Эрзинге 2 биче хулиганнаашкын бүрүткеттинген, эмин эрттир «декейлээн» 3 кижи туттурган. Тожуга мага-ботка 3 кемдээшкин чедириишкини, 2 хуу өнчү оорлаашкыны, 2 биче хулиганнаашкын болган. 9 кижи эзириктер сергедир черге хонган. Мөңгүн-Тайгага 1 күштээшкин болган.

Ниитизи-биле алырга, 4 хонуктуң дургузунда республикага 4 өлүрүүшкүн, мага-ботка 30 кемдээшкин чедириишкини, 2 күштээшкин, 1 дээрбечи халдаашкын, 20 уптаашкын, күрүнениң 7, хуу өнчүнүң 49 оорлаашкыны, 12 хулиганнаашкын, 4 автотранспорт оорлап мунуушкуну, 101 биче хулиганнаашкын бүрүткеттинген. Иштики херектер органнарынче эзириниң хайы-биле 260 кижи кирген.

Улуг-Хем районнуң Торгалыг суурунга ноябрь 6-да аъттыг 3 оол автобуска чедип келгеш, кыдыкы сонгазыже боолаан. Түңнелинде Шагаан-Арыг хоорайның ПАТБ-зының чолаачызы В. Сапый бузулган шил-биле арнынче балыглаткан.

Ноябрь 6-да 7 шак үезинде Барыын-Хемчик районнуң Дөң-Терезин суурнуң эмнелгезинге кайда-даа өөренмейн, ажылдавайн турар 19 харлыг Шолбан Моңгушту эккеп чыттырган. Ону боолап балыглаан болган. Когараан кижиден болгаш оон-даа өске 3 оолдан камгаланганнаш, хойжу М. А. Ооржак ону балыглаан. Малчындан «ТОЗ-8» деп биче калибрлиг винтовканы хавырган.

ИХМ-ниң хөй-ниитиниң корум-чурумунуң камгалал килдизиниң ажылдакчылары Туран — Тоора-Хем оруктуң 5-ки километринге Тываның экспедиция партиязынга хамааржыр 44-94 ТВЛ күрүне дугаарлыг «Урал-375» автомашинаны доскаш хынаан. Машинаның чолаачызы — П. Ф. Экст. Хыналда үезинде 3 элик эъдин, 190 кг кадырыгы балыкты тыппаан. Истелге чоруп турар.

Ноябрь 7-де 10 шак үезинде Декабристер кудумчузунуң 8 дугаарлыг бажыңының хериминиң иштинден А. Д. Хлебниковтуң өлүг мөчүзү тывылган. Баштайгы истелгеден илерээни болза, когараан кижини эттеп, соп өлүрген болган. Бо кем-херек үүлгедиишкининге 26 харлыг Андрей Самороков каразыттырып туттурган. Пролетарская кудумчузунда 154 дугаарлыг бажыңның хериминиң иштинден А 63-47 ТВ дугаарлыг М-412 автомашинаны оорлап мунган. Ол машина А. М. Август-оолдуу.

Ноябрь 9-та Хову-Аксы суурга Сергей Бочкаревтуң бажыңының гаражын үреп киргеш, оорлар А 47-67 ТВ дугаарлыг ВАЗ-21063 машинаны оорлаан. Истелге чоруп турар.

№ 58 магазинни байырлал хүннеринде оорлаан. Эжиктиң шоочазын үреп киргеш, оорлар аъш-чем аймаан база таакпы кылыглаарын оорлаан. Когаралдың түңүн үндүрүп турар. Ангарский бульварда 27 дугаар бажыңның 1-ги квартиразында чурттап турар 15 харлыг Олег Солодов каразыттырып туттурган.

Ноябрь 10-да 22 шак үезинде Крюков кудумчузунга Кызыл хоорайның чурттакчызы С. В. Янзону билдинмес оол даш-биле соккаш, 830 рубльдиг сумканы уштап тыртып аппарган. Бо талазы-биле кайда-даа ажылдавайн турар 23 харлыг Ангат Түмен туттурган.

Мария КУЗЬМИНА.

телевидение

НОЯБРЬ 14
БИРГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

6.30 120 минута. 8.35 «Экии, хөгжүм!». 9.20 «Клим Самгинниң амыдыралы». Уран-чечен фильм. 4-кү сериязы. 10.25 «Сөс». Литературжу уран-чечен программа. 12.30 «Үе». 13.10—14.50 Бут бөмбүү. ССРЭ кубогу. «Динамо» (Москва) — «Спартак». 16.30 Компьютер-биле чугаа. 17.15 Уруглар шагы. 18.15 Россияның парламент медээчизи. 18.30 «Үе». 19.00 Политиктиг чугаалар. 19.50 «Клим Самгинниң амыдыралы». Уран-чечен фильм. 4-кү сериязы. 21.00 «Үе». 21.30 Коллаж. 21.35 «Сильва». Хөгжүмнүг уран-чечен фильм. 1-2 сериялары. 23.55—00.20 Медээлер.

ИЙИГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

8.00 Эртенги гимнастика. 8.15 Эртем-тайылбырлыг фильмнер. 8.35, 9.35 Информатиканың болгаш санаалга техниказының чиндезиннери. Сапап тывары биле чуруурунуң алгоритмнери. 9.05 Немец дыл. 1-ги чылы. 10.05 Немец дыл. 2-ги чылы. 10.35; 11.35 Нитти биология. 10 класс. Микроэволюция. 11.05 Библиофика. 12.05—13.00 «Корабльга кем-херек үүлгедиишкини». Уран-чечен фильм. 2-ги сериязы. 17.00 «Көрүкчүлер сонуургалының шаңналы» Кинофестиваль. «Чоок кижиге буяның чедир». 18.30 «Үе».

КЫЗЫЛДАН

19.00 Барымдаалыг фильм. 19.15 Медээлер. 19.20 «Тыва черде». Медээлер, тайылбыр, интервью. 19.55 Чарлалдар.

МОСКВАДАН

20.00 «Тамчыктыг удуңар, чаштар!». 20.15 Б. Бриттен. Концерт 20.40 Коллаж. 20.45 Телековүрүг «АКШ — ССРЭ: бичии бүдүрүлгелерниң ажыктыы». 21.40 ССРЭ-ниң Дээди Совединиң сессиязында. 22.40 РСФСР-ниң Дээди Совединиң сессиязының хүн демдеглели. 23.40—00.40 Шүлүкчү, чогаалчы, чурукчу В. Хлебниковтуң амыдыралы болгаш чогаадыкчы ажылының дугайында.

ҮШКҮ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

19.00 «21 чүс чыл — наркотиктер чокка». «...16 харга чедир болгаш оон улуг назы» деп программага капсырылга. 20.00—20.15 «Тамчыктыг удуңар, чаштар!».

• • •

Тываның Агроүлетпүр эвилелиниң өөредилге-курстар комбинады дараазында өөредилге пособиелерин садып турарын дыңнадып тур: тракторлар болгаш кодээ ажылдагы машиналарының макеттери, одалга насостарын тодаргай көргүскен макеттер.

Бистиң адрезивис: Кызыл хоорай, Калинин кудумчузу, 1 «в». Телефон № 6-11-67.

• • •

Экономиктиг чаа харылзааларже шилчээни-биле холбаштыр «Серебрянка» профилакторийге баар путевкаларның өртээ 250 рубль апарганын «Каа-Хем» хөмүр-даш разрези дыңнадып тур.

• • •

КЫЗЫЛДЫҢ ЧУРТТАКЧЫЛАРЫНГА!

Чигир садарының декабрь талонунга таакпы аймаан (сес хапты, IV кварталдың нормазы) ноябрь-декабрьда Кызылдың аъш-чем садының магазиннеринге садарын чурттакчыларга дыңнадып тур.

Чигирни декабрьда садарының чурумун немей дыңнадыр.

ЧАРЫЛБАС ЧАДАГ-ТЕРГЕМ

Техникага кам херек

«Тываның аныяктары» солунга ажылдап тургаш, В110-ЗИС «Прогресс» деп маркалыг, орукка чорууурда мунар чадаг-терге садып алган мен. Ук чадаг-тергени ийи дакпыр Ленин орденниг болгаш Күш-ажылдың Кызыл Туг орденниг Москваның автомобиль кылыр заводу үндүрген. Ооң заводтан үндүрген дугаары А 142920. Ынчаарда чадаг-тергелиг улус техниктиг көрүлдени хоорайның шаглаа салбырынга ыяап-ла эртер болгаш кудумчу шимчээшкинниң чурумунуң талазы-биле шылгалда дужаар хүлээлгелиг турган. Ону чедиишкинниг дужааганының соонда комиссия техниктиг паспорттуң талонун бээр чүве. Ынчап ындыг сес дугаарлыг талонну, 00-08 номерлиг демдекти алган мен. Оон бээр ам үжен алды чыл эрткен.

Мээң чадаг-тергем ам-даа бүдүн, чүгле чаңгыс катап мурнуку болгаш соңгу дугуйларының камераларын солаан бо-ла. Бичии-бачыы кыңгыраар дээрден башка ам-даа чорууктуг, эптиг «кады-кырааным» өннүүм-дүр ийин. Чарылбас өннүүм-биле кайнаар-даа, харын-даа ырак-узак районнарже, суурларже чоруп турдум. Хып дээп чалыы назын, күштүг-шыдал үези-ле болгай. Кызылдан үнүп, Туран хоорайга, Бай-Хаак, Элегес-Аксы, Сүг-Бажы, Бүрен-Хем, Черби, Кара-Хаак, Ээрбек, Баян-Кол, Терлиг-Хая, Сесерлиг суурларга чаңгыс эвес удаа чорууладым.

1957 чылдың май байырлалында Доңмас-Сүт девискээринге чээрби километр черге чадаг-терге чарыжынга чээрби дөрт кижи маргышкан чүве. Мен «демир аъдым»-биле алды дугаарында келдим. Шаңналынга эжеш хаакты костюму-биле кады алдым.

Мээң бо чадаг-тергемниң уругларым мунуп өөренгеннер. Амгы үеде оларның уруглары мунуп өөренип, ынай-бээр халдып, хөөкүй «кады-кырааным»га амыр-дыш бербейн турарлар. Шак мындыг шыырак, быжыг техниканы бүдүрүп үндүргени дээш Москваның автомобиль заводунга амга чедир өөрүп чоруур мен.

Амгы үениң чамдык аныяктары техника аймаанга кам чок, чогуур ой-шаанда үзеп, чагбас, аштап-чотпас. Удатпаанда-ла чоокта чаа саттырып алган азы боттары садып алган чадаг-тергелерин каңгырадыр-коңгурадыр шаап-ла турар. Кезек ынчалдыр шыдажып турар-ла харын, чүзү боор, ээлек ээ чок эт чеже шыдажыр ийик, элеп-баксырап, хир-чамга холужуп, дозузу хоорлуп, хевир-дүрзүзүн ышкынгаш, саидан үнер, демир озаң болуп хуула бээр. Техника деп чүвеге кам чок чоруктуң үржүү ол-дур.

Алексей ДЫРТЫЙ-ООЛ.

Ындыг база болгулаар

КӨӨРҮ ЭКИ—САДЫП АЛЫҢАР

Дириг кижиниң берген кандыг-бир органын ону херегләэн өске бир кижиге Мадрастың клиникаларында садып турарының дугайында дыңнадыглар Индияның солун, сеткүүлдеринге көстүп келген. Таныырым индий журналисче телефоннааш, шын бе ол дээрзин сонуургадым. Мээң айтырыымга ооң харыызы мындыг болган:

— Чадавас, ынчалзажок хынап көөр чүүл-ле-дир. Кижи органнары-биле садыглаашкын мафия-биле холбашкан боорун канчап билир. Хөй акша-биле холбашкан болганда, херек нарын боор болур — деп сүмелээш, Мадрастың кыдыында Валливакам суурга четкеш кээп боорун тайылбырлады.

Аңаа келгеш, бүүрээн садыпкан бир херээжен кижиниң адрезин билип алдым. Индий ядыы кижилерниң чурттап турары бажыңнар херим, хаалга-даа чок, мындыг. Кирип келдим. Карактар караңгыга чоорту чаңчыга берген. Бажыңның чурттакчылары-биле амыр-мендизи солуштум. Сураглап келгеним ол херээжен кижиниң өг-бүлези-биле таныштым: үш бичии уруглуг улус болду. Бажыңның иштинде — караңгы оруэлчигеште сандайлар, азыг черде улуг эвес столдан өске чүве барык көзүлбес.

Өг-бүлениң херээжен ээзи — Чандра дээр. Бүүрээн садарын ийи чыл бурунгаар-ла ол шиитпирлеп алган турган. Ындыг арга-биле хөй акша ажылдап ап болурун дыңнаан. Бүүрээн садыпкан ооң таныыры кижилер ам дээрезинде чурттап чоруур-дур, акшалыг боол, чамдык эргежок чугула чүүлдерни саттынып алыр аргалыг болганнар-дыр деп бо-ла бодап кээр болу берген. Акшаны ындыг арга-биле ажылдап ап болуру ону чүге амыратпас апарганыл? Уругларының адазы барык чүнү-даа эккелбес, ол кадында ижиктери база бар. Уругларының улуу-ла 5 харлыг, олардан кижи чүнү манаар боор. А боду ажыл тып алыр деп чүве барык болдунмас херек-тир. Амыдыралдың шак мындыг байдалы, ону шак мындыг шиитпирге эккелгени ол.

— Бүүрээңер дээш чеже алдыңар? — деп айтырдым.

— 20 муң рупий. Улуг эвес чер садып алдым, аңаа бажың тудуп алыр чадавас боор бис.

Айтырыгны улаштырдым:

— Бажың тудуунга база акша-хөреңги негеттинер болгай...

— Ол ындыг харын. Ашаамның бүүрээн садыптарывыс чадавас, азы ... карактапывыс база бар болгай. Садыптып болур бис.

Кезиишкин кылып турар ол госпитальдың адын Чандраның кожазы — Малика меңээ чугаалап берди. Ол база бүүрээн 20 муң рупийге садыпкан. Ооң тайылбырлап турары-биле алырга, ынча акша өңнүг телевизор садып алырынга ийикле, азы Мадрастан Делиге чедир, оон дедир аян-чорук кылырынга үзе-тура чедип болур.

Ашаа ажыл чок артарга ийи уруунуң кезии 30 харлыг Удайя Амби бүүрээн садыпканын мынчаар тайылбырлап турар:

— Бодумга хүндүткелди чидирбес дээш садыпкаш, акшалыг боор болу бээр чаңгыс-ла чүүлүм — бүүрээм. Бүүрээн ол 27 муң рупийге садыпкан. Ынчап келирге, өртек-үне өзүп турар-дыр. Кижиниң кежи, караа чеже түң-биле саттынып турарын база ооң соонда билип алыр аргалыг болдум. Караан 100 муң рупийге садып болурун сүмелеп келген 20 харлыг аныяк кижиниң дугайын карак госпиталының эмчизи О. П. Кулшрестхадан база дыңнадым. Индий журналист Ченгаппаның дыңнадыы-биле алырга, бүүрээн садыпкаш, шайлаарак ажылдып алган кижи база бар боор турар, ам мырыңай харын караанның дугайын чугаалап турар апарган: ооң караан көөрү эки, ол кым-бир кижиге херек болза, өртээниң дугайын чугаалажып көөрүнге белен.

Пандалай госпитальга Редди дээр эмчиге ужуражып аргалыг болдум.

— Ындыг кезиишкиннерни кылып турар бис, чижеглеп алыр болза, чылда 160 чеде бээр. Ооң хөй кезии чедиишкинниг эртип турар.

— Донорлар-биле байдалыңар кандыгыл? — деп айтыргаш, мындыг утказыг харыыны алдым: баштайгы дээрезинде нарын боор турган, айтырыгны ам шиитпирлеттинген деп көрүп турар. Донорларны мында ийи бөлүкте хуваап: баштайгызы — дөргүл-төрел улус, аарыг кижизинге бүүрээн бээри-биле кезиишкинге чөпшээрежир, ийигизи — аарыг улуска кандыг-даа хамаарылга чок кижилер-дир. Акызы дуңмазынга азы дуңмазы акызынга бодунуң бүүрээн берип турары — кижиге чоок, билдингир чүүл-дүр, бодунуң органын садыр деп чүве аморальдыг үүлгедиг болбас деп бе дээрзин айтырдым. Аңаа эмчиден дараазында харыыны дыңнадым.

— Чок, ындыг эвес. Индияга бүүрек аарыы чылдың-на 80 муң кижини өлүмге чыгап турар. Бир эвес мен оларга «мен силерге чүнүң-биле-даа дузалажып шыдавас-тыр мен, өлүм чайлаш чок» дээр болзумза, ол харын аморальдыг болгу дег.

Донор айтырыы социал-экономиктиг байдалдар-биле холбашкан боор дээрзин сонуургарын база кызыттым.

— Айтырыгның алыс утказын билдим. Боттарының органнарын садып турарлар ядыы кижилер амыдырал дээш, чурттаар дээш ону кылып турарлар. Оон аңгыда оларның ачызы-биле бөгүн азы даарта өлүп каап болур турган кижилер дириг артар-дыр. Амыдырал-дыр.

Индияда бөгүнде чылда 2 муң ажыг хире бүүректи садып турар. Ол кончуг сүрүүшкүнүүдеп кирип турар оругга чижеглей алырга, 400 миллион рупий хире. Амыдырал-дыр дээр болза, айтырыг ооң-биле кызыгаарлаттынмас, бүүрээн, караан, кежин садар күзелдиглерниң саны ай санында өзүп турарын база чугаалаар апаар. Саны чежел? Ол сан-түңнү кым-даа адап шыдавас. Чуртта бүрүткеттинген ажыл чок кижилер — 31 миллион. Көдээ черде байдал нарын. Хайгааракчыларның санап турары-биле алырга, ажылчын күжүн садып шыдавас кижилер кайы хөй. Ынчангаш кижилер боттарын артык кезектер кылдыр садып турары ол-дур.

Госпитальдан үнүп келиримге, мени аныяк кижи кыйгырды. Непалдан келген найысылал солунунда ажылдап турар кижи болду. Ол меңээ эмчи Реддиниң чедир чугаалап четтикпээни чүүлдерин дыңнатты. Арьялдың кадайының бүүрээ багай. Ону солудуп, кезиишкин кылдырары-биле Мадраска чедип келгеннери ол. Бүүректи 27,5 муң рупий-биле садып алган боор турар. Ол ындыг-дыр, кезиишкин дээш госпитальга 45 муңну төлээр. Донорнуң кезиишкинге эрткени, аарыг кижиниң кезиишкин эмнээри, эм дээш чарыгдал-ла хөй. Үндүрүг база алыр, ол база госпитальдың ажыынга баар. Арьял-биле ол сан-түңнү санап көөрүвүске, Катмандудан оруук чарыгдалы-биле кады 135 муң рупий чедип турар болду. Оон мындыг бодалга келдим: арткан чаңгыс бүүрээ-биле бир чүве болза (хай-халап болбазынам) Чандра ынча акшаны кымдан чээп алырыл? Караан, кежин-даа садар болза, дөмей-ле четпес. Кижиниң караан, бүүрээн садып ап, садып турар мындыг байдалда сагыш-сеткил дугайында чугаа кая турар дээрзи-биле чөпшээрежир боор силер.

Ю. ЛЕПСКИЙ.

«Комсомольская правдадан» алган.

Бо «кырганнарның» карактарында өөрүшкү илдең, ооң чылдагааны чүү ирги? Эриин болгаш сегел салының эдилекчилериниң делегей конкурузу Германияның Хефен хоорайынга чоокта чаа болуп эрткен. Элдептиг ол конкурска делегейниң хөй чурттарындан келген чүс ажыг кижи киришкен. Немец Бернхард Зенгер (солагай талазында) болгаш итали Пьетро Аркадио олар конкурстуң тиилекчилери болган.

ДПА — СЭТА-ның фотозу.

ЧАРЛАЛДАР БЮРОЗУ

ДОСААФ-тың Кызылда каттышкан техниктиг школазынга дараазында мергежилдерниң специалистери херегленттинип турар: «КамАЗ-4310», «ЗИЛ-131» маркалыг автомашиналарга чолаачылар өөредир мастерлер, автоөөредилге башкылары болгаш мастерлери, автослесарьлар, газоэлектрокаңнакчылар, таңныылдар, секретарь-машинистка.

• • •

ДОСААФ-тың Кызылда каттышкан техниктиг школазы «В», «ВС», «Е», «Д» категорияның чолаачыларын, секретарь-машинакчылар белеткээр курстарга кижилер хүлээп ап эгелээнин чарлап тур. Кичээлдер бөлүктер долу четчелеттинген соонда эгелээр.

Бистиң адрезивис: Кызыл хоорай, Интернациональная кудумчузу, 49. Телефон № 2-25-28.

• • •

Тываның аңчылар болгаш балыкчылар ниитилели аңчылардан хайыракан кежин, үзүн болгаш одун база тооргу хинин садып ап турарын дыңнадып тур. Ол чүүлдерни дугурушкан өртек-биле хүлээп алыр.

Бистиң адрезивис: Кызыл хоорай, Курседи кудумчузу, 110. Телефон № 3-33-00.

ӨӨРЕДИЛГЕЖЕ ЧАЛАП ТУР

ССРЭ-ниң ИХМ-ниң Барнаулда болгаш Фрунзеде тускай ортумак школаларынга 1991 өөредилге чылында ажылчын аныяктардан дыңнакчылар хүлээп ап эгелээнин Тыва АССР-ниң Иштики херектер министерствозу дыңнадып тур. Совет Арминың хүрээлеңинге шериг албаның эрттирген кадыкының байдалы эки, 30 хар чедир назылыг кижилерни хүлээп алыр. Өөредииниң хуусаазы 2 чыл.

Ук школаларга өөренирин күзээннер чурттап турар чериниң аайы-биле районнуң иштики херектер килдизинге азы Тыва АССР-ниң Иштики херектер министерствозунга дараазында документтерни дужаар: билдириишкин, эртемниниң дугаарында документ (боду-биле), ажылдап турар чериниң характеристика, бөрт чокка тырттырган 4х6 см. хемчээлдиг дөрт фото-чурук, шериг биледи.

Билдириишкиннерни 1991 чылдың январь 1-ге чедир хүлээп алыр.

Айтырыгны Кызыл хоорайда дараазында телефоннардан билип ап болур: 2-16-35, 92-3-88.

Кино

НОЯБРЬ 14-ТЕ

«НАЙЫРАЛ»: «Рам и Лакхан» (Индия, 2 сериялыг) 10.00, 13.00, 16.00, 19.00 шактарда.

Видеозал: «День веселых обманов» 9.30, 11.30, 13.30, 15.30, 17.30, 19.30 шактарда.

«ПИОНЕР»: «Эгрета из слоновой кости» 9.00, 12.30; **«Принцесса — павлин»** 10.30, 14.00; **«Смерть манекенщицы»** 16.00, 19.50; **«Рассказ Харлея»** 17.50 шактарда.

«КАА-ХЕМ»: «Частный детектив, или Операция «Кооперация» 13.30, 15.20, 17.10, 19.00 (узаткан) шактарда.

«ВОСТОК»: «Катала» 14.00, 15.40, 17.20, 19.00 шактарда.

ЧАЗАЛГА

Акша-барааны ойнааашкынының шыгжамырының 1990 чылдың октябрь 6-да Владикавказ хоорайга болган ойнааашкын тиражының бо чылдың ноябрь 1-де үнген № 249 «Шынның» дөрткү арнында парлаттынган таблицазында В-136 санны В-166, В-479-ту В-474, В-947-ни В-974 кылдыр эдеп, а ойнап алыышкынның акша шыгжамырының тираж таблицазынга А-316 санны немей номчуур.

Кызыл хоорай, Красноармейская, 100

Редактор
В. Ф. ЧАДАМБА

ТЕЛЕФОННАРЫ ◆ редактор — 3-43-34 ◆ оралакчылары — 3-33-91, 3-34-17 ◆ приемная — 3-34-26 ◆ харыысалгалыг секретарь — 3-34-92 ◆ оралакчылары — 3-45-93. Килдистер ◆ парт тудуг амыдырал — 3-36-82, 3-36-25, идеология — 3-34-57 ◆ совет тургузуу — 3-34-98, 3-41-23 ◆ үлетпүр — 3-34-49, 3-36-73 ◆ агроүлетпүр — 3-41-16 ◆ культура — 3-39-15 ◆ информация — 4-37-11 ◆ чагаа килдизи — 3-39-03; 3-34-30 ◆ эчулга — 3-34-93; корректорлар — 3-37-1 ◆ үндүрүкчүлер — 2-27-41 ◆ солун келбейн барганда — 2-32-75 ◆ бухгалтерия — 3-43-41;

Чылда 300 катап үнер
Хемчээли 2 арлалга
[illegible] амазы
Тиражы 28000 экз.

Индекс 542'1.

Тыва АССР-ниң Ном үндүрер чер полиграфия болгаш ном садыгының херектериниң талазы-биле күрүне комитединиң типографиязы. Кызыл Щетинкин болгаш Кравченко кудумчузу бажыы № 1

Чагыг № 529.